

Research Article

Sesi Duyulmayan Kaynaklar: “Münşe’ât” Mecmuaları

Unheard Historical Sources: “Münşe’ât Mecmua”s

Nil Tekgül

Bilkent University, Ankara, Türkiye

Abstract

Historians have long overlooked Ottoman *münşe’ât* compilations and often dismissed them for having limited historical value. This article argues that such collections—specifically *Zübdetü’l-Münşe’ât*, a manuscript copied in the nineteenth century—offer critical insights into Ottoman epistolary practices and can serve as valuable historical sources. While these works share significant formal and structural similarities, the vocabulary and expressions embedded in their style reflect the lived experiences of their time and offer important clues about prevailing emotional norms. Recent scholarship in the history of emotions has emphasized that emotions are not universal but are shaped by temporally and culturally specific norms. These findings are also supported by research in cognitive neuroscience and cultural psychology. A close reading of the epithets of the letters’ recipients, alongside their content, allows for analysis of both individual and social relationships, and reveals how contemporary societal transformations are reflected in epistolary forms. The study further demonstrates that “sincerity,” as a culturally constructed concept, underwent a notable transformation by the late 19th century. It also shows that the letters provide valuable perspectives on the destabilizing effects of delayed salary payments and the state’s bureaucratic responses, offer insight into familial dynamics and cultural practices, highlighting the historiographical potential of *münşe’ât* collections.

Öz

Osmanlı dönemi münşe’ât mecmuaları değişime odaklanan tarihçiler için uzun süre muteber bir tarihsel kaynak olarak görülmemiştir. Bu makale on dokuzuncu yüzyılda istinsah edilmiş *Zübdetü’l-Münşe’ât* adlı eser üzerinden Osmanlı mektup yazma pratiklerini belgeleyen münşe’ât mecmualarının tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılabilceğini göstermeyi amaçlamaktadır. Bu eserlerin her biri şekil ve görünüşte içerik bakımından birbirlerine çok benzemekle birlikte üsluplarında yer alan sözcükler ve ibareler üretildikleri dönemin tecrübelerine, bu dönemde yaşayan bireylerin ve toplumun duygu normlarına da ışık tutacak ipuçları sunabilmektedir. Zira, yakın zamanda “duyguların tarihi” alanında yapılan araştırmalar hem duyguların zaman ve mekân içinde değiştiğini hem de duygu deneyimlerinin temel belirleyicisininin duygu normları olduğunu ileri sürmekte, bu araştırmaların bulguları bilişsel sinirbilim ve kültürel psikoloji gibi farklı bilim dalları araştırmalarıyla da desteklenmektedir. Eserde yer alan mektupların muhataplarının lakapları ile içerikleri bazında incelemesi yapılarak Osmanlı toplumsal/bireysel ilişkilerinin niteliklerine, bu niteliklerin değişimi ve dönemin toplumsal dönüşümünün mektuplara nasıl yansıdığına dair çıkarımlar yapılmaktadır. Yapılan inceleme toplumun erken modern dönemdeki “içtenlik” anlayışının on dokuzuncu yüzyıl sonlarında değişimine işaret etmektedir. Ayrıca o dönemde vuku bulan birtakım toplumsal gelişmelere, maaş ödemelerindeki gecikmelerin toplum üzerindeki sarsıcı etkilerine ve devletin bu probleme ilişkin aldığı tedbirlere, aile üyelerinin birbirlerini nasıl konumlandıklarına dair önemli bilgiler sunmakta, kültür tarihi için de kaynak niteliğinde kimi pratiklere ışık tutmaktadır.

Keywords

Münşe’ât,
mecmua,
Mehmed Rifat,
epistolary culture,
Ottoman history,
history of emotions

Anahtar Kelimeler

Münşe’ât,
mecmua,
Mehmed Rifat,
mektup,
Osmanlı tarihi,
duyguların tarihi

Article History

Received
09.05.2025

Accepted
25.09.2025

Extended Abstract

While *münşe'ât* compilations were considered an important literary genre for Ottoman intellectuals, modern scholars often dismissed them for having limited historical value. As a result of increased interest starting in the 2000s, valuable research has unearthed *münşe'ât mecmuas* in libraries and illuminated the tradition of Ottoman epistolary culture. However, works of Ottoman literary scholars and, to a lesser extent, Ottoman historians, have mainly been text-oriented, focusing on the classification of letters according to their content and an analysis of their linguistic and stylistic features.

Focusing on *Zübdetü'l-Münşe'ât*, a nineteenth-century manuscript representing the Ottoman epistolary tradition, this article argues that such collections reveal various historical aspects of the Ottoman state and society. *Zübdetü'l-Münşe'ât* was written by Ottoman intellectual Mehmet Rifat, and his work is classified as a textbook taught in schools after the Tanzimat, which teaches the art of writing letters of correspondence. An analysis of his work offers critical insights into Ottoman epistolary practices. While the letters in such *mecmuas* seem to be very similar in terms of form and style, a close reading of the words and phrases in their content offer clues that shed light on the lived experiences of the period in which they were produced including the emotional worlds of the individuals and emotional norms of the society. Although new in the context of Ottoman history, research in the field of “the history of emotions” since the 1980s suggests that emotions change across time and space, and that one of the main determinants of emotional experiences is the norms regarding expression of emotions, and the field’s findings are supported by research in other disciplines such as cognitive neuroscience and cultural psychology.

In the first part of the article, the strict forms of writing prose are analyzed with inferences about the tradition they represent. It shows that the texts produced in this tradition are embellished with the expression of senses and emotions, which also reflect a literary narrative skill. However, for the narratives produced with a strong literary narrative skill, it is argued that the authors did not have much freedom in the use and choice of words. They were also required to use the most appropriate expressions within a structured form that represents a long tradition, setting the limits of prose.

The analysis also reveals that, alongside the apparent simplification of language used in letter-writing practices during the nineteenth century, a distinct transformation is also noticeable. While letters, which used to be glorified as the most eloquent, termed as *münşiyane* and *kâfiyane* with texts that most faithfully adhered to the norms of letter writing were considered “sincere”, similar texts have started to be perceived in the late nineteenth century as “insincere” and even full of “fawning” expressions. In this article, it is suggested that the concept of sincerity is considered as a norm related to emotional expressions of the time. It argues that the concept of sincerity demands to be historicized. The simplification of language in terms of eloquent phrases represents a change in the concept of sincerity.

The *münşe'ât* collection analyzed in this paper also provides insights into the relationship between the subjects and both the sovereign and the bureaucratic institutions of the state. Although in the nineteenth century, the state had been depersonalized and had become a legal entity separate from the sultan, in the letters of this collection, copied at the end of the 19th century, the state was still embodied in the person of the sultan. Particularly for this reason, the ruler or bureaucrats were still expected to show *merhamet* (compassion) to the subjects, representing the long tradition of the Islamic understanding of the state. It is observed that the demands made to the state refer to the emotional code of compassion, underscoring a continuity of a political tradition that defined the state-subject relationship.

The letters also shed light on some of the political, financial, and social developments of their time. They contain valuable information about the financial difficulties faced by the state, providing details about the measures taken to address these problems, as well as the practices of civil servants in coping with such challenges. The letters reflect the effects of prolonged and unsuccessful wars on soldiers and their families and remain as valuable sources for the economic history of the empire at the end of the nineteenth century. Some of the letters written by women reflect the traumatic effects of the political developments at the end of the nineteenth century on the wives and families of soldiers. The content of the letters sheds light on the measures taken by the state regarding delayed salary payments, such as those involving *havalename* and *sergi*.

The letters also reveal information about familial relations, as well as the technological and cultural practices of the period, such as New Year celebrations and rituals related to children's first day of school. A detailed analysis of the epistles highlights the mutual values they are expected to embody, a distinctive expression of affection for each family member, and, more importantly, how the family members perceive one another.

Giriş

Osmanlı dönemi kültür ve edebiyatında daha çok inşa ve münşe'ât şeklinde karşımıza çıkan nesrin en belirgin özelliği tek bir temayı, metinsel bir bütünlük içinde, sınırsız kelime kullanımı hüneriyle farklı şekillerde ifade edebilmesidir. Nesrin bu özelliğinin belki de en güzel örneğini Osmanlı şair ve yazarlarından Nâbî'nin (d. 1642 / ö. 1712) kaleme aldığı *Münşe'ât* adlı eserinde görmek mümkündür. Bu eserinde Nâbî, bir gece Şehit Ali Paşa'nın (d. 1667? / ö. 1716) konağındaki bir toplantıda bulunduğunu, bir ara Paşa'nın "tek bir konunun kaç türlü yazılabileceği" yolunda ortaya attığı bir soruya,¹ odadakilerin ancak üçe değin çıkabildiklerini, dördüncüsünün ise artık yazılamayacağını söyleyerek cevap vermeleri üzerine² kendisinin bir gecede aynı konuyu on beş

¹ "ma'nî-i vâhid kac dürlü ta'bîr ile tahrîr ve sûret-i vâhid kac reng ile tasvîr olunmak mutasavverdir diyü tahrîk-i leb-i cevher-rîz-i istintâk u istihbâr buyurduklarında..." bkz. Yusuf Can Tıraş, "Nâbî'nin Münşeâtı" (Yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2014), 131.

² "ahâlî-i meclis-i 'âîlilerinden ba'zı sûret-i sâniyesin bile isti'sâr u istiskâl ve sâlise ve râbî'âsın hod derece-i imtinâ'a îsâl etmeleri ile..." bkz. Tıraş, "Nâbî'nin Münşeâtı," 131.

ayrı biçimde yazdığını anlatır. Orhan Şaik Gökyay, incelediği ve bahsi geçen on beş mektubun ortak konusunun “yemeğe çağrı” olduğunu belirtir.³ Nâbî’nin aynı temayı farklı biçimlerde yazdığı on beş mektubunu da içeren *Münşe’ât* adlı eseri bir yüksek lisans tezine de konu olmuştur.⁴ On yedinci yüzyıl nişancılarından Okçuzâde de (ö. 1630) benzer şekilde hakiki münşinin hünerinin, aynı temayı aynı imgeleri kullanmaksızın aynı edebî ustalıkla on farklı şekilde yazabilmesinde saklı olduğunu belirtir.⁵ İnşanın bu özelliğinin, yaratıcılık ile dilbilim ve sözlük kullanımında maharet gerektirdiği söylenebilir. Hatta Okçuzâde, şiirden daha fazla yetenek gerektirdiğini düşündüğü için inşa ilminin tercih edilmesinden yana olduğunu belirtir.⁶ İslam’ın “Orta Dönemi” olarak da adlandırılan onuncu yüzyıldan Memluk Dönemi’nin sonuna kadar Arap edebî geleneği içinde mektup yazma pratiklerini inceleyen Adrian Gully, Arap edebî formlarında nesir ve şiirin tanımlanmasında Antik Yunan etkisinin belirgin olduğunu ileri sürer. Nitekim, Aristo nesrin bileşenlerini, yani kelimeleri, nesir hâline gelmeden önce özünde dağınık halde bulunan unsurlar olarak açıklamıştır. Gully’ye göre yayılmış, dağılmış, saçılmış anlamlarına gelen ve “*nesr*” kökünden türetilmiş *mensur* kelimesi tam da bu anlamı sebebiyle şiirden ayrılmaktadır. Nesir veya düzyazı, kelime kullanımında bir sınırsızlığa işaret ederken, şiir ise sınırlı kelime gruplarının kullanılmasını ifade etmektedir.⁷

Osmanlı kalem ehli için münşe’ât mecmuaları önemli bir edebî tür sayılırken, modern edebiyatçılar ve tarihçiler 1990’lara kadar bu türü aynı ciddiyetle ele almamıştır. Araştırmacıların münşe’ât mecmualarına ilgisi bu tarihten sonra artmış, özellikle 1995 yılında tamamlanan Halil İbrahim Haksever’in doktora tezini, muhtelif yüksek lisans ve doktora tezleri izlemiştir.⁸ YÖKTEZ veri tabanında 1993’ten itibaren Osmanlı edebiyatı alanında yapılmış elli yedi kadar münşe’âtlı ilgili tez bulunması da bunun bir göstergesidir. Bu tezlerden kırk beş tanesi Osmanlı dönemine ait bir münşe’ât mecmuası üzerine olup otuz üçü yüksek lisans, on ikisi ise doktora tezine konu olmuştur. Bu alandaki araştırmalar 2000’li yıllarda (Figür 1’de görüleceği üzere) yüksek bir ivme kazanmıştır.

³ Orhan Şaik Gökyay, “Tanzimat Dönemine Değın Mektup,” *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 30, sy. 274 (1974): 18.

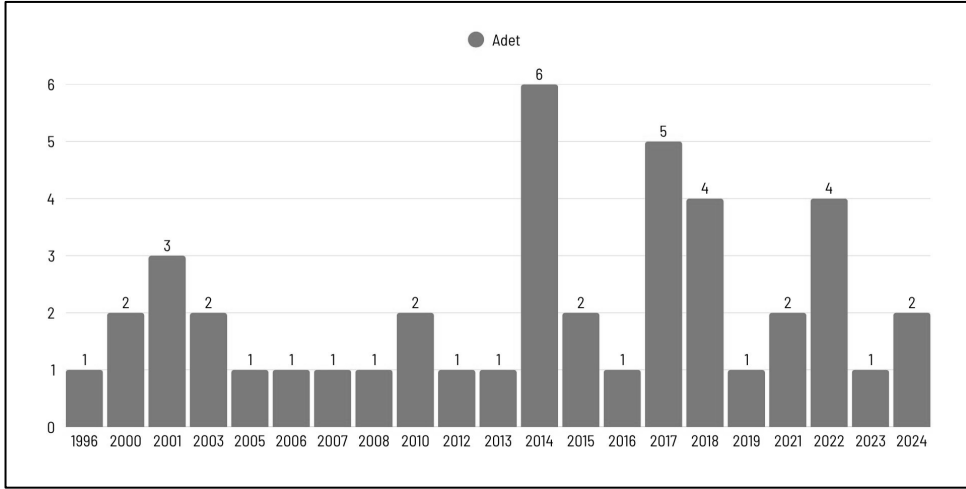
⁴ Bahsi geçen on beş mektup için bkz. Tıraş, “Nâbî’nin Münşeâtı,” 131-36.

⁵ Christine Woodhead, “Circles of Correspondence: Ottoman Letter-Writing in the Early Seventeenth Century,” *Journal of Turkish Literature* 4 (2007): 56.

⁶ Christine Woodhead, “Ottoman İnşa and the Art of Letter-Writing Influences Upon the Career of the Nişancı and Prose Stylist Okçuzade (d. 1630),” *Osmanlı Araştırmaları* 7-8, (1988): 158.

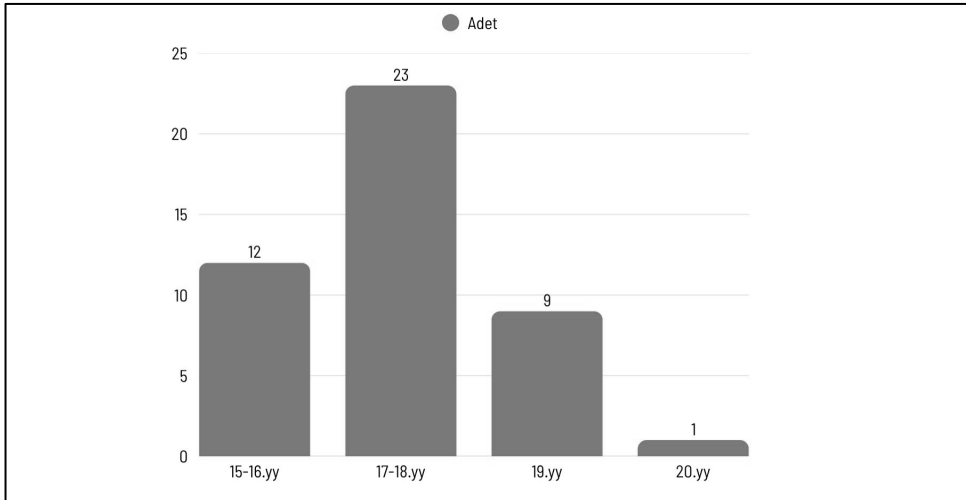
⁷ Adrian Gully, “Epistles for Grammarians: Illustrations from the İnshâ’ Literature,” *British Journal of Middle Eastern Studies* 23, no. 2 (1996): 6.

⁸ Halil İbrahim Haksever, “Eski Türk Edebiyatında Münşe’âtlar ve Nergisinin Münşe’âtı” (Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1995).

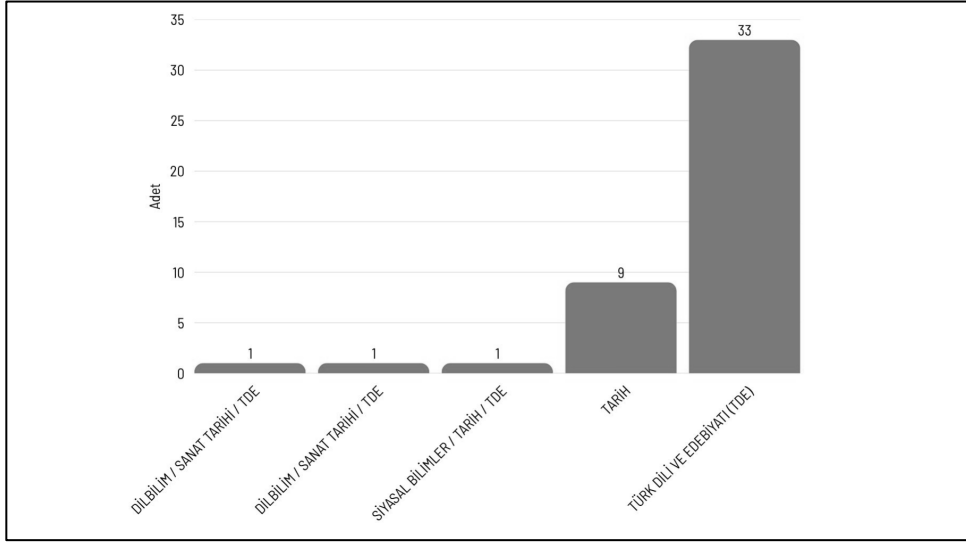
Figür 1. Yıl bazında münşe'ât mecmuaları üzerine yapılan tezler

Tezlere konu olan münşe'ât mecmualarının telif edildikleri dönemlere baktığımızda, ağırlıklı olarak pre-modernite, yani on dokuzuncu yüzyıl öncesine tarihlenen eserler olduğu (Figür 2) görülmektedir.

Figür 2. Yapılan tezlere konu olan münşe'âtların telif edildiği dönem

Tezlerin yapıldığı bölümleri incelediğimizde (Figür 3’te görüleceği üzere) Türk dili ve edebiyatı bölümlerinin (TDE) ağırlıkta bulunduğunu, tarih bölümleri içinde yer aralan tezlerin toplam içindeki payının oldukça düşük olduğunu söyleyebiliriz.

Figür 3. Münşe’ât mecmualarına ilişkin tezlerin yapıldığı bölümler

Bu alandaki araştırmaların 1990’lara kadar gecikmesinin nedenlerini irdeleyen yayınların da bulunduğunu belirtmek gerekir. Kimi araştırmacılara göre gecikmenin önemli sebeplerinden biri münşe’ât mecmualarının gerek içerik gerek anlatım benzerlikleri sebebiyle nadir eserler olarak görülmemiş olmalarıdır. Nitekim Çetin Derdiyok, Ahmed-i Dâî’nin on beşinci yüzyılda yazılmış *Teressül*’ünde yer alan bir *elkâb* kısmıyla on yedinci yüzyıl şair ve münşilerinden Veysi’nin *Siyer*’inden seçilen bir bölümün, yine on sekizinci yüzyıl şair ve münşilerinden Sâkıb Mustafa Dede’nin *Sefine-i Nefise-i Mevleviyye*’si arasında yaptığı karşılaştırmalara dayanarak dil ve anlatım açısından çok büyük farklar bulunmadığını ortaya koymuştur.⁹ Derdiyok’a göre, bunun nedeni münşe’ât mecmualarının genellikle kâtipler tarafından bir el kitabı gibi kullanılmasıdır. Pek çok münşi veya kâtip, önceki mecmualardaki ifadeleri, yalnızca kişi ve yer adlarını değiştirerek aynen aktarmıştır.¹⁰ Benzer şekilde Orhan Şaik Gökyay da “İstanbul kitaplıklarında bu konu için bakıp incelediğim yetmiş kadar münşe’ât içinde çoğu dil ve üslup bakımından neredeyse birbirinin örneği sayılabilecek niteliktedir ve birini ötekinden ayırt edebilecek belirli bir özellik

⁹ Çetin Derdiyok, “Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği,” *Osmanlı: Kültür ve Sanat* 9, (1999): 732.

¹⁰ Derdiyok, “Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği,” 732.

göstermemektedir” diye yazar. Münşe’âtlar için “ne dediklerinin anlaşılması için yorulmaya değmez ölü eserler” hâline geldiklerinden söz eder.¹¹

Gerçekten de birbirlerine bu denli benzemeleri, onların bir prototip metinden istinsah edilmiş eserler olarak değerlendirilmesini mi gerektirir? Nâbî’nin ve Okçuzâde’nin belli bir konuda birbirinden çok farklı metinler ortaya koymaları sadece onların edebî maharetinden mi kaynaklanmaktadır? Münşe’âtların hepsini birbirinin aynısı olarak gören Gökyay dahi, yine aynı yazısında Fuzûlî’nin *Şikâyetnâme*’sini, Zaîfî’nin Rüstem Paşa’ya ailesi ve eşi hakkında “çok içten” ve yapmacıksız bir dille yazdığı mektupları, Kânî’nin de nükteli ve içdeli bir dil kullandığı mektuplarını münşe’âtların basmakalıplığından kurtulan nadide eserler olarak tanımlar.¹² O zaman Gökyay’ın sözünü ettiği Kânî ve Zaîfî’nin mektupları bu geleneğin içinde birkaç istisna mıdır? Bu mektupların üslubunda duygular nasıl ifade edilmiştir? Zaîfî’nin mektuplarının dışında kalanlar “içtenlikten uzak”, “basmakalıp” ifadeler olarak mı nitelendirilmelidir? Yoksa bu kalıplar kaleme alındıkları dönemin sosyal ve duygusal normlarını mı yansıtmaktadır? Bir başka açıdan, on yedinci yüzyılda yerleşik mektup yazma geleneği ve muteber üslubun yirminci yüzyıldaki değişiminin bir kanıtı mıdır? Bu farklılaşma aynı zamanda toplumun “içtenlik” anlayışının temsil edildiği zihniyet dünyasındaki değişimine mi işaret etmektedir? Gökyay’ın değerlendirmelerini yansıtan anlayışa göre ne konu ne de dil ve üslup özellikleri bakımından birbirinden farkı bulunmayan Osmanlı döneminde yazılmış/istinsah edilmiş münşe’ât mecmuaları, ana odağı değişimi incelemek olan tarihçiler için muteber tarihsel kaynaklar olarak değerlendirilemeyecek nitelikte midirler? Eğer bu eserler “anlaşılması için yorulmaya değmez ölü eserler” ise, on beşinci yüzyıldaki Ahmed-i Dâî’nin *Teressül*’ünden on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık dört yüz yıl kadar süren zaman içinde bu mecmualar neden defalarca istinsah edilmiştir?

Bu soruların bir kısmı kimi tarihçilerin de zihinlerini meşgul etmiştir. Genelde Osmanlı edebiyatı özelde de münşe’ât mecmualarının Osmanlı toplumsal tarihine ilişkin neler söyleyebileceğine dair yapılan ilk ve kapsamlı değerlendirme Halil İnalcık’a aittir. Halil İnalcık *Şair ve Patron* adlı kitabında edebî eserler üzerinden Osmanlı toplumsal düzenine dair önemli çıkarımlarda bulunmuş, patronaj/himaye ilişkilerinin önemine vurgu yapmıştır. “Edebiyat tarihi araştırmacılarının Fuzûlî ve öteki şairlerde buldukları Osmanlı nesrinin aslında, Osmanlı bürokrasisine bağlı küttâbın özel bir hazırlık ile öğrendikleri resmî inşa üslubu” olduğunu ve bu üslubun Bağdat ve İran’da gelişmiş bir bürokrasinin yarattığı resmî üslup olup sonraki imparatorluk rejimleri için kaçınılmaz bir örnek olduğunu belirtmiştir.¹³ İnalcık, inşa dilinin, Orta Asya Timûrî ve Çağatay devletleri ve Hindistan Timûrîlerinde ortak bir yazı dili olduğunu ileri sürer.¹⁴ Daha önemlisi, patrimonial toplumlarda terbiyet, kulluk ve intisabın sosyal ilişkilerin temeli olduğunu, hem patron hem kul için gerekli bir sosyal bağ oluşturduğunu belirtir. Patron için

¹¹ Gökyay, “Tanzimat Dönemine Değin Mektup,” 18.

¹² Gökyay, “Tanzimat Dönemine Değin Mektup,” 19.

¹³ Halil İnalcık, *Şair ve Patron: Patrimonial Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme* (Doğu-Batı Yayınları, 2003), 68.

¹⁴ İnalcık, *Şair ve Patron*, 68.

şöhret ve mevkisini yüceltmeye, kul içinse hayatta kalma ve ilerlemeye bu bağlılığın temel oluşturduğunu, dolayısıyla intisab ve patronajın sosyal ilişkiler ve hiyerarşinin en önemli prensibi olduğunu vurgular.¹⁵

Christine Woodhead'in de münşe'ât geleneğinin Osmanlı tarihini nasıl aydınatabileceğine dair önemli katkıları olmuştur. On yedinci yüzyıl münşilerinden Azmîzâde'nin (ö. 1631) münşe'âtı üzerinden mektupların yazıldıkları dönemin hem toplumsal iletişim ağları hem de ulema ve ümera arasındaki profesyonel patronaj ilişkileri hakkında kıymetli bilgiler ihtiva ettiğini göstermiştir.¹⁶ İncelediği mektupların kimi zaman sevdiklerinden ayrı kalmanın veya üstleri tarafından ihmal edilmiş olmanın yol açtığı bedbahtlıklar kimi zaman ise güzel bir haber almış olmanın verdiği memnuniyet gibi duyguların da iletildiği araçlar olduğunu öne sürer. Mektupların ne kadar soyut ve metaforik anlatımlarla süslenmiş bir üslupla yazılırsa o kadar değerli kabul edildiğini ilave eder. Dostluk/arkadaşlık ile patronaj ilişkisinin de kimi zaman birbiri ile örtüştüğünü, kimi zaman farklılaştığını, birbirinin benzeri gibi görünen mektupların aslında çok ince farklılıklar içerdiğini, bu farklılıkların tespitinin de değerli ve gerekli olduğunu ifade eder.¹⁷ Ümit Ekin de bu mecmuaların bir türü olan, kadılar ya da kâtiplere yol gösterici amaçla derlenmiş, şer'îye sicillerinde yer alan belgelerin nasıl hazırlanacağını gösteren ve daha önce tutulmuş sicillerden alınan belge çeşitlerini içeren, Tokat'a ait on yedinci yüzyıla tarihlenen bir "sakk mecmua"sını yayımlamıştır. Yayımladığı eserde yer alan belgeleri Tokat tarihi açısından değerlendirmiştir.¹⁸

Yukarıda tespit edildiği üzere 2000'li yıllarda artan ilgi sonucu yapılan değerli araştırmalar kütüphanelerde bulunan münşe'ât türü eserleri gün yüzüne çıkarmakta ve Osmanlı mektup geleneğini aydınlatmaktadır. Ancak Osmanlı edebiyatçılarının ve az olmakla birlikte Osmanlı tarihçilerinin bu değerli çalışmalarını incelediğimizde genellikle metin odaklı okumalar yapıldığını, münşe'âtların içeriklerine göre tasnifi ile dil ve üslup özellikleri bakımından incelendiğini görmekteyiz. Yaklaşık dört yüz yıla yayılan bir dönemde var olan Osmanlı mektup yazma geleneğinin, Osmanlı devlet ve toplum ilişkilerine dair neler söyleyebileceği konusunda araştırmaların hâlen yetersiz kaldığını söylemek mümkündür.

Bu makalede Osmanlı mektup yazma geleneğinin, devlet ve toplumunun zihniyet dünyalarının çeşitli yönlerini ortaya koyacak nitelikte olduğu ileri sürülmektedir. Bu eserlerin her biri şekil ve içerik bakımından birbirlerine çok benzemekle birlikte üsluplarında yer alan sözcükler ve ibareler üretildikleri dönemin tecrübelerine, bu ortamların ve bu ortamlarda yaşayan bireylerin ve toplumun duygu dünyalarına da ışık tutacak ipuçları sunabilmektedir. Zira, Osmanlı tarihi bağlamında yeni olmakla birlikte, 1980'lerden itibaren "duyguların tarihi" alanında yapılan araştırmalar hem duyguların zaman ve mekân içinde değiştiğini hem de bizatihi duygu

¹⁵ İncalcık, *Şair ve Patron*, 16.

¹⁶ Woodhead, "Circles of Correspondence," 53.

¹⁷ Woodhead, "Circles of Correspondence," 53-68.

¹⁸ Ümit Ekin, *Kadı Buyurdu Kâtip Yazdı: Tokat'a Dair Bir Sakk Mecmuası* (Bilgi Kültür Sanat, 2010).

deneyimlerinin temel belirleyicisinin duygu normları olduğunu ileri sürmekte, bu bulgular bilişsel sinirbilim ve kültürel psikoloji gibi farklı bilim dalları araştırmalarıyla da desteklenmektedir.¹⁹

Bu argümanı desteklemek için ilerleyen satırlarda, münşe'ât mecmualarının Osmanlı toplum düzeni, toplumsal ilişkiler ve bireylerin duygu dünyaları hakkında neler söyleyebileceği konusundaki tespitler, Manastırlı Mehmed Rifat'ın *Zübdetü'l Münşe'ât* adlı eseri üzerinden yapılacaktır. Ancak bundan önce, birinci bölümde Osmanlı münşe'ât mecmualarının içinde yer alan mektupların yapısal özellikleri üzerinde durulacak ve temsil ettiği gelenek hakkında çıkarımlar yapılacaktır. Bu bölümde Nâbî'nin yukarıda bahsi geçen ve *Münşe'ât* adlı eserinde yer alan on beş davet mektubu esas alınacaktır. İkinci bölümde makalenin ana kaynağı olan *Zübdetü'l Münşe'ât* adlı eserin müellifi Mehmed Rifat ve yaşadığı dönemin genel özellikleri incelenecektir. Üçüncü bölümde ise eserde yer alan mektupların tasnifi yapılarak içerikleri üzerinden Osmanlı toplumsal/bireysel ilişkilerinin niteliklerine, bu niteliklerin değişimi ve dönemin toplumsal dönüşümünün mektuplara nasıl yansıdığına dair çıkarımlar yapılacaktır. Diğer bir deyişle, bu tarihsel kaynağın satır aralarında kalan ve duyulmayan sesine kulak verilecektir. Aynı zamanda mektup içerikleri ve kullanılan terimler üzerinden Osmanlı toplumunun duygu ifade biçimlerinin nasıl yorumlanabileceği, toplumsal olarak inşa edilen duygulara ilişkin bu kaynakların neler sunabileceği incelenmek suretiyle mevcut literatüre bir katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Mektup Yazma Geleneği: Sınırsızlığın Sınırı

İnşa tarzının önemli ustalarından birisi olduğu muhakkak olan ve aynı zamanda şair olarak da ünlenmiş bulunan Nâbî, giriş bölümünde daha ayrıntılı belirttiğim gibi *Münşe'ât* adlı eserinde bir davet tezkiresini on beş ayrı tarzda kaleme almıştır. Kuşkusuz, birbirinden üslup bakımından ayrı on beş metin yazabilmenin öncelikle Nâbî'nin edebî maharetiyle ilgili olduğu düşünülebilir. Fakat burada belirtilmesi gereken bir başka husus İslâmî inşa tarzında oluşturulan her metnin nasıl bir şekle sahip olacağının kâtibin kendi arzusuna bırakılmaması, uyması gereken bir formun kendisine öğretilmesidir. Bu formlar bir yönüyle diplomatik açıdan belgenin doğruluğunun bir işaretidir. Diğer yandan zaman içinde oluşmuş ve çeşitli kuşakların kullanımından ve değerlendirmesinden geçmiş bir ortak aklı temsil etmektedirler. Yani formlar, zaman içinde oluşan bir geleneğin taşıyıcısı olmuşlardır. Bu yüzden Nâbî'nin bir tezkire metnini on beş ayrı bir türde yazabilmiş olmasının sebebi kendi hüneri kadar bu gelenekten süzülerek gelen formların ona verdiği imkânla da ilgilidir. Nitekim Nâbî'nin sözünü ettiği davet tezkiresi basit bir formu olan inşa metnidir ve Nâbî kendi içinde birtakım bölümlerden oluşan bu forma uyarak metinlerini kaleme almıştır.

¹⁹ Tarihsel çalışmalarda duygular için bkz. Nil Tekgül, *Emotions in the Ottoman Empire: Politics, Society and Family in the Early Modern Era* (Bloomsbury, 2023), 5-14.; aynı yazar, "Duyguların Tarihi: Edebî Eser Olarak Osmanlı Belgelerine Yeni Bir Bakış Önerisi," *Atelye Edebiyat Dergisi* 1 (2023): 17-37. Osmanlı edebiyatında duygular üzerine yapılan araştırmalar kaynakçası için bkz. Ahmet Ferhat Özkan, "Türk Edebiyatına Dair Duygu Çalışmalarının Kapsamı ve Bir Kaynakça Denemesi," *Cumhuriyetin Yüzüncü Yılına Armağan Sosyal ve Beşeri Bilimler: Türk Dili ve Edebiyatı* içinde, haz. Talip Doğan ve Ahmet Ferhat Özkan (Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınevi, 2023), 95-111.

Türünden bağımsız olarak bütün belgeler Allah'ın adının anıldığı bir girişle başlar. Davet (*invocatio*) veya Osmanlı diplomatik dilinde *tahmid* ve *temcid* adı da verilen bu kısmın en basit şekli Allah'ı işaret eden “hû” sözcüğüdür.²⁰ Ancak düzenlenen metnin önem derecesi, muhataplarının statüleri, içeriğinin özelliğine göre *hû* sözcüğü Allah'ın farklı sıfatlarının eklenmesi suretiyle daha zengin hâle getirilir ve metinle ilişkilendirilir. Bu sıfatların seçimi de kâtibin isteğine bırakılmamıştır. Örneğin üst makamda bulunan bir devlet görevlisinden herhangi bir konuda yardım istemek için yazılmış bir arzuhâlin davet kısmı da buna göre şekillenir. *Hû* veya *Hüve'l-bâki* yerine Allah'ın yardımcı, yardım eden sıfatını ifade eden *Hüve'l-mu'in* veya zenginleştiren, gönlünü tok tutan sıfatını belirleyen *Hüve'l-mugnî* terimleri kullanılır. Mektubu yazan şifa talebinde bulunuyor ise bu defa davet *Hüve's-şafi* şeklini alır. Nitekim sadece davet kısmına bakılarak bile oluşturulan metnin ne ile ilgili olduğu önceden tahmin edilebilir.

Davetten sonra bir metnin en önemli kısmı *elkâb* (*inscriptio*)'dır. Osmanlı diplomatiğinde, Osmanlı devlet erkânına olsun, yabancı hükümdar veya devlet adamlarına olsun, toplumun çeşitli kesimlerindeki kişilerin birbirleri ile mektuplaşmalarında olsun, yazılacak yazılarda kullanılacak *elkâb* ayrı ayrı tespit edilmiştir. Hiç kimseye sahip olduğu mevkinin gerektirdiği *elkâbı* dışında bir *elkâb* kullanılarak yazı yazılamayacağına, hangi makam için hangi *elkâbın* kullanılması gerektiğine dair kurallar belirlenmiştir. Nitekim, münşe'ât mecmualarında da bu hususa önemle işaret edilmektedir.²¹ *Elkâb* da zaman içinde oluşturulmuş bir geleneğin ürünü olmuştur. Mektubun muhatabı hangi zümreye mensupsa, onun mensubiyetine uygun ifadeler kullanılmıştır. Örneğin, örfiyeye mensup bir kişi padişah adına yetki kullandığı için, padişahın gücünü ve kudretini vurgulayan *elkâb* seçilmiş,²² ilmiyeden veya kalemiyeden gelenler söz konusu olduğunda bilgi ve deneyim zenginliği öne çıkarılmıştır.²³ Her bir zümrenin mensuplarına kendi içlerindeki *merâtip* de göz önünde bulundurularak hitap edilmiştir.²⁴ İslam kültür çevrelerinde çoğu zaman sözcükler sözlük anlamları ile kullanılırken, Osmanlı geleneğinde kimi zaman kelimelere farklı ve yeni anlamlar kazandırılmış, kinaye ve metaforik ifadeler ile farklı maksatlara hizmet etmiştir. Kinayeli ve metaforik ifadeler bazen sözlük anlamının tam tersi bir şekilde muhatabını aşağılayan veya kızdıran hitap tarzı olarak da kullanılmıştır. Örneğin Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'e yazdığı mektupların birinde Şah İsmail'e *elkâb* kısmında “bahadır” olarak hitap edilmiştir. “Bahadır”

²⁰ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1998), 100.

²¹ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 101.

²² Fatih Kanunnamesinde Sancakbeyi elkâbı “Kıdvetü'l-ümerâi'l-kirâm, umdetü'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadr ve'l-ihtirâm, sâhibü'l-izzı ve'l-ihtişâm el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-Meliki'l-allâm” olarak yer almıştır. Reisü'l Küttâb ve Defter Emîni için elkâb “İftihâfü'l-eâli ve'l-e'âzım muhtarü'l-ahâli ve'l-ekârim el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'd-dâim” şeklinde belirtilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 103-104.

²³ 500 akçeli taht kadılarının elkâbı ise “Akdâ-yı kudâti'l-müslimîn, evlâ-yı vülâti'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn vâris-i ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn, hüccetü'l-hakkı ale'l-halkı ecma'in el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-mu'in” olarak belirlenmiştir. Bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 104.

²⁴ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 105.

kelimesi sözlük anlamıyla olumlu bir nitelik taşısa da Yavuz'un mektubunda Şah İsmail'e bu unvanla hitap edilmesi, onu şah statüsünden aşağı bir konuma yerleştirmek için kullanılmıştır. Bu, Osmanlı diplomatik yazışmalarında sıkça görülen, düşmanı küçümseyici ama biçimsel olarak nezaket sınırları içinde kalan bir stratejidir.²⁵

Elkâbdan sonra ise genellikle *duâ* (*salutatio*) kısmı yer almaktadır. Bu da *elkâbda* olduğu gibi yazıldığı şahsın mevkisine göre yazılırdı. Kimi zaman *elkâb* ile *duâ* kısmı birlikte yer alır, *duâdan* sonraki kısım ise, yazılma sebebinin izahıdır ki buna nakil/iblağ (*narratio/espositio*) denmektedir. Bu kısımda tezkirenin yazılış nedeni yer alır, belgenin yazılmasına sebep olan konu açıklanır. Sonuç kısmında özellikle belgenin yazanı, muhatabı ve yazılış nedeni ile ilgili olarak daha çok duygusal bir talep kendini gösterir.

Bu açıklamalar basit gibi görünmekle birlikte her bir kısmı farklı bir gerçeğe işaret etmektedir. Örneğin hitap, tezkireyi yazan ile muhatabı arasında nasıl bir ilişki olduğunu gösteren en önemli kısımdır. Tezkirenin muhatabı tezkireyi yazanın amiri mi, memuru mu, ya da diğer bir deyişle kendisinin akrası mı yoksa üstü veya astı mıdır? Bunların her birine göre forma bağlı kalmak suretiyle farklı hitap tarzları söz konusudur. Bu hitaplarda kullanılacak üslup yazarın kelime kullanımını sınırlamaktadır. Üslupta kullanılan sözcüklerin anlamları ve hitap ettikleri duyular bir yandan yazanın söz varlığının zenginliği ile diğer yandan da kendisine yol gösteren geleneksel formun yapısı ile ilgilidir. Çünkü bu yapı, daha önce de belirttiğim gibi, zaman içinde ortaklaşa oluşturulan geleneği temsil etmektedir.

Nâbî'nin sözü edilen davet mektupları; hitap bölümü, nakl, iblağ ve sonuç kısımlarından müteşekkildir.²⁶ Her biri birbirinin aynı görülen bu metinlerin hitap ve sonuç bölümleri tezkirenin muhatap veya muhatapları ile tezkireyi kaleme alanın hem toplumsal veya idari statüleri hem de bu statülere sahip bulunmaları nedeniyle taşıdıkları değere ilişkin ilginç bilgiler taşırlar. Bu bilgilerin önemli bir bölümü reel durumları ile birlikte duygu dünyaları hakkında da bizi aydınlatır. Bu bakımdan Nâbî'nin bu on beş ayrı içerikte düzenlediği davet tezkireleri bu tür belgelere örnek olacak niteliktedir.

Bir numaralı davet mektubunun tam metni şu şekildedir:

sa'âdetlü 'izzetlü birâder-i ser-berâberim hazretlerinin nâdî-i neşât-âbâd-ı meserred-bünyâdlarına gedâyı zemzeme-i rûhâniyân olmağa şâyân nevâle-i nemekîn-i hoş çâşnî-i du'â ihdâsına müte'âkib berâverde-i mahlas-ı bî-riyâ budur ki cenâb-ı şerîfiniz ile coddan dâ'ire-nişîn-i hânce-i sohbet ve nemeklîs-i mâ'ide-i ülfet olmak kilâr-ı zamîrde müstakîm olmağın inşâ'allâhu te'âlâ horos-ı subh-gâhî âhenk-

²⁵ "İsmail bahadır -aslah Allahu şanehu- tevkrî'-i refî'-i hümâyûn ... vasıl olıcak malum ola ki...". Bkz. Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih* (İstanbul: 1341), 2: 206.

²⁶ Mektupların formlarının farklı şekillerde incelenmesi de mümkündür. Nitekim Gök, Münşe'ât-ı Osmâniye'yi incelediği tezinde mektup bölümlerini şöyle sınıflandırmıştır: elkâb, ibtida (saygı ve selam sözleri), tahallüs (ibtidadan talebe geçiş arasında yer alan ifadeler, arz sözleriyle talebe geçilen yer), talep, intiha (mektupların bittiğini belirten kalıplaşmış ifadelerin yer aldığı bölüm) ve duâ. Emine Gök, "Münşeât-ı Osmâniye (İnceleme-Metin)" (Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, 2020), 21-23.

nevâ ve dücâce-i dücâ vaz'-ı beyza-i beyzâ eylediği hemgâmede câdde-i teşrifi pîş-gîr-i kâdîme-i 'azîmet ve kebâb-ı dil-i müştâka tesliyet-nişân olmaları mercûdur.²⁷

Aslında bu metnin ana formunu şöyle belirleyebiliriz: “sa'âdetlü 'izzetlü birâder-i ser-berâberim hazretleri (...) mahlas-ı bî-riyâ(m) budur ki cenâb-ı şerîfiniz (...) olmağın (...) inşâ'allâhu te'âlâ (...) teşrifi(niz) (...) mercûdur.”

Mektupların hepsi bu basit form üzerine kurulmuştur. Diğer mektupların da formu aynıdır. Birkaç örnek üzerinden bunu gösterebiliriz:

sa'âdetlü mekremetlü pâkîze-gevherim hazretleri (...) inhâ-kerde-i birâderi budur ki cenâb-ı kerîminiz (...) olmağın inşâ'allâhu te'âlâ (...) teveccühleri ile (...) buyurmaları derhâstedir.²⁸

mahabbetlü mekremetlü yâr-ı siddîk ve birâder-i şefîkim hazretleri (...) inhâ-yı ihlâs-pîşeleri budur ki cenâb-ı refî'leriyle (...) etmeğın inşâ'allâhu te'âlâ (...) teşrifleriyle (...) buyurmaları i'zz-i mültemesâtdır.²⁹

Hazretleri (...) ber-dâşe-i ser-be-teslîm ihlâsları budur ki cenâb-ı şerîfiniz (...) olmağın inşâ'allâhu 'azîmet buyurmaları (...) âyine-i râh-ı intizârda güşâdedir.³⁰

Hazretleri (...) muhlis-i sâf-derûnları budur ki (...) olmağın inşâ'allâhu te'âlâ (...) ta'yîn buyurmaları mütemennâdır.³¹

Hazretleri (...) dâ'î-i kâdîm budur ki (...) olmağla inşâ'allâhu te'âlâ (...) teşrîf ile dâmen-i dilden izâle-i vesah-i ahzâne himmetleri mercûdur.³²

İlk mektubun hitap bölümünde yer alan “birader-i ser-beraberim” sözcük dizimi, kaleme alınan, yani davet edenin, statü itibarıyla kendisiyle eşit konumda birine hitap ettiğini ve mektubun bu çerçevede kaleme alındığını göstermektedir. Buna eklediği “hazret” kelimesi ise muhatabın statü sahibi olduğunu gösterir. Bu bize, tezkirenin muhatabı ile yazarı arasında görev açısından birlikteliğin ötesinde bir dostluğun, bir yakınlığın bulunduğunu göstermektedir. İkinci mektupta bu sözcük diziminin yerini “mahabbetlü mekremetlü yâr-ı siddîk ve birâder-i şefîkim hazretleri” almıştır. Bunun da aynı şekilde statü sahibi akrana yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak eklenen “mahabbetlü”, “mekremetlü” gibi sevgi ifadeleri ilişkinin ilkine göre daha yakın olduğunu işaret etmektedir.

Yazının amacına geçilmeden önce, resmî belgelerde ve görev icabı yazılmış tezkirelerde giriş kısmında genellikle nötr bir şekilde “sebeb-i tahrir-i tezkire budur ki” veya “sebeb-i tahrir-i huruf oldur ki” ifadeleri yer alır. Mektupların da giriş kısmını “hitabım budur ki” diye bitirmek mümkünken, ilk mektupta “mahlas-ı bî-riyâ(m) budur ki” ifadesi ona hitap etmenin büyük bir

²⁷ Tıraş, “Nâbi'nin Münşeâtı,” 131.

²⁸ Tıraş, “Nâbi'nin Münşeâtı,” 131.

²⁹ Tıraş, “Nâbi'nin Münşeâtı,” 132.

³⁰ Tıraş, “Nâbi'nin Münşeâtı,” 133.

³¹ Tıraş, “Nâbi'nin Münşeâtı,” 133.

³² Tıraş, “Nâbi'nin Münşeâtı,” 134.

sevinç kaynağı olduğu belirtilmiştir. Bu forma sadık kalmak suretiyle diğerlerinde bu bölüm “inh  kerde-i bir  der   budur ki”, “inhâ-y   ihlâs-p  şeleri budur ki”, “ihl  sları budur ki”, “muhtlis-i s  fder  nları budur ki”, “d  ’  -i k  dim budur ki” gibi farklı “içtenlik” seviyeleri gösteren ifadelerle değiştirilmiştir.

  lk mektubun içeriğini teşkil eden *nakl* ve *iblağ* kısmında ise muhatabın bir sohbet sofrasında varlığının beklendiğini ifade eden sözcükler seçilmiş ve kendisi gelmesi gözlenen önemli bir yolcu olarak nitelenmiş, bir an önce ulaşması arzusu sonuç kısmında “mercûdur” olarak ifade edilmiştir. Rica genellikle bir resmiyet ifade etmiş olmasına rağmen *nakl* ve *iblağ*daki duyu ve duygular içeren kelimelerle bütünleşmesi bu resmiyetin uzun bir birlikteliğin hususiyetlerini taşıdığına da işaret etmektedir.

Bu tezkirenin *nakl* ve *iblağ* kısmının temel yapısı “cenâb-   şerifiniz(den) (...) mercûdur” şeklindeki söz dizimidir. Yani muhatabın bir davete icabet etmesi rica edilmektedir. Ancak Nâbî bir akranına yazdığı tezkireyi şu hâle getirmiştir: “cenâb-   şerifiniz ile (...) sohbet ve nemek-l  s-i m  ’  de-i   lfet olmak k  l  r-   zam  rde müstakîm olmağın, inşâ’allâhu te’  l   (...) mercûdur”.³³ Merc  dur kelimesi de diğer mektuplarda, benzer şekilde derh  stedir,³⁴ intiz  rımızdır,³⁵ m  temenn  dır,³⁶ tevekk  ’muzudur,³⁷ em  nımızdır,³⁸ hul  sa-i am  limizdir³⁹ şeklinde farklılaşmaktadır. Ama her muhatap için hangi üsluba sadık kalınacağı önceden belirlenmiştir.

Nâbî, on beş ayrı metinde gerçekten de yemek, birlikte yemek yenilen sofr  , sofrada yemekle birlikte yapılan sohbet ve muhabbet kavramlarını merkeze alarak ama bu kavramları açıklayan kelimelerle ilgili bir söz varlığı yaratarak bu metinleri hazırlamıştır. Ancak, bu metinlerin yemekle ilgili temel kavramlarına ve bunların etrafında oluşturulan söz dizimsel ifadelerle baktığımız zaman bu kelimelerin arkasında asıl konuyla ilgili duygusal ve duyumsal bir aktarımın olduğunu da görüyoruz. Bu da bize, inşâ geleneğinde üretilen metinlerin bir edebî anlatı hüneri kadar, bu anlatıda yansıtılan duyu ve duygularla bezendiğini göstermektedir. Bu ifadelerin “basmakalıp” olmaktan ziyade, aksine dönemin “içtenlik” anlayışını temsil ettiğini söyleyebiliriz. Mektupların içeriğinde yer alan ve bugün “basmakalıp” olarak nitelendirdiğimiz sözcük dizimlerinin, geleneği temsil eden ve “münşiyane” olarak tabir edilen ağdalı üslubun, bu üslup içinde yer alan duyu kelimelerinin, Peter ve Carol Stearns’ın 1985 yılında yayımladıkları makalede yer alan duyguloji (*emotionology*) kavramından esinlenerek, yazıldıkları dönemin duyu ifade normlarını yansıttığını söyleyebiliriz.⁴⁰ Tarihçiler tarafından “duyguların tarihi” alanının bir nevi manifestosu olarak

³³ Tıraş, “Nâbî’nin M  nş  atı,” 131.

³⁴ Tıraş, “Nâbî’nin M  nş  atı,” 131.

³⁵ Tıraş, “Nâbî’nin M  nş  atı,” 132.

³⁶ Tıraş, “Nâbî’nin M  nş  atı,” 133.

³⁷ Tıraş, “Nâbî’nin M  nş  atı,” 134.

³⁸ Tıraş, “Nâbî’nin M  nş  atı,” 134.

³⁹ Tıraş, “Nâbî’nin M  nş  atı,” 135.

⁴⁰ Peter N. Stearns and Carol Z. Stearns, “Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards,” *American Historical Review* 90, no.4 (1985): 813-36.

kabul edilen makalelerinde Peter ve Carol Stearns on sekizinci yüzyılda yazılmış popüler nasihat kitapları üzerinden duygu standartlarını incelemiş ve zaman içinde önemli farklılıkların olduğunu tespit etmişlerdir. Duyguloji kavramını da bir toplum içinde belirli bir grubun duygular ve bunların ifade biçimleri hakkında belirledikleri ve yansıttıkları standartlar, bu standartlara uygun davranış modelleri olarak tanımlamışlardır. Benzer şekilde, Nâbî'nin yaşadığı dönemde yazılmış bir mektubun, kendi dönemi için toplum tarafından belirlenen duygu ifade normlarına ne kadar bağlı kalırsa o kadar “içten” addedileceği anlayışının geçerli olduğunu da söyleyebiliriz. Modern tarihçi ve edebiyatçıların on altı ve on yedinci yüzyılda kaleme alınmış mektupları “içtenlikten uzak” olarak değerlendirmeleri, kendi dönemlerinin içtenlik anlayışını yansıtan bir değerlendirme olarak da yorumlanabilir.

Her ne kadar nesir türü, kelime kullanımında bir sınırsızlığa işaret etse de, yüzyıllar içinde farklı kültürlerden de etkilenmek suretiyle ortak bir mutabakat sonucu şekillenmiş Osmanlı yazma geleneğinde, kâtiplerin uyması gereken formlar bu sınırsızlık içinde dahi metnin bütünlüğünü sağlayan belirli sınırlar ortaya koymuştur. Hem bu yapısal sınırlar hem muhatapların statülerine dair çizilen sınırlar mektubu kaleme alanın uyması gereken normlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kâtip veya yazarın üsluba dair sınırsızlığı ise ancak bu kesin sınırlar dâhilinde ifade bulabilmektedir.

Manastırlı Mehmed Rifat ve Eseri *Zübdetü'l Münşe'ât*'ın İnşa Geleneği İçindeki Yeri

Seçilmiş münşe'atların yer aldığı eser anlamına gelen *Zübdetü'l Münşe'ât*'ın müellifi Mehmed Rifat 1851'de Manastır'da doğmuştur. Yazarın, Manastırlı Mehmed olarak anılmasının nedeni hem Manastır'da doğmuş olması hem de dönemindeki isim benzerliği olan diğer şair ve yazarlarla karıştırılmaması içindir. Manastırlı Mehmed, Harbiye'den yüzbaşı olarak mezun olmuş ve kendi okulunda hocalık yapmış, binbaşılığa kadar yükselmiştir. Mehmed Rifat, 1877-1878'de Osmanlı-Rus savaşına katılmış ve esir düşmüştür. Barıştan bir yıl sonra İstanbul'a dönmüş, II. Abdülhamit Han'ın isteği ile rütbesi kaymakamlığa yükseltilerek önce Şam vilayetine daha sonra da Halep'e tayin edilmiştir. Rifat, buralardaki görevi nedeniyle İstanbul'a bir daha dönmemiş ve son görev yeri olan Halep'te vefat etmiştir.⁴¹ İmparatorluğun ekonomik açıdan en zorlu dönemlerinden birinde yaşamış ve döneme damgasını vuran Rus Harbi'nde de görev almış, muhtemelen orduda yaşanan sıkıntıları bizzat deneyimlemiştir.

Diğer yandan yazma yeteneği ve eğitimi sayesinde Birinci Meşrutiyet döneminin önemli aydınlarından biri olarak din, edebiyat, dil ve belagat, sosyoloji, medeniyet tarihi, matematik, genel kültür, mimarlık gibi birbirinden çok farklı alanlarda çalışmalar yapmış, birçok eser kaleme almıştır. Örneğin *Külliyat-ı Kavâid-i Osmaniye* adlı çalışması Türk dili açısından önemli bir eserdir. Mehmet Rifat'ın yayımlanmamış bir de divançesi bulunmaktadır. Dilbilgisi, edebiyat ve kompozisyonla alakalı diğer eserlerinden bazıları *Hâce-i Lisân-ı Osmanî*, *Usul-i Bedâyi*,

⁴¹ Murat Şeker, “Mehmed Rif'at'ın *Zübdetü'l-Münşe'ât*'ı (İnceleme-Metin)” (Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2023), 7.

Mükemmel Osmanlı Sarfı, Mufassal Nahv-i Osmanî, Kavâid-i İlm-i İnşa, Mecâmiü'l-Edeb olarak sayılabilir.⁴² Servet-i Fünûn Dönemi'ne damgasını vuran Halit Ziya Uşaklıgil, çalışmalarında Mehmed Rifat'tan istifade ettiğini ifade etmektedir.⁴³ Mehmet Rifat, Harbiye'de hocalık yaptığı dönemde millî duyguların ön planda olduğu ve kendi dünya görüşünü yansıttığı *Çanta* dergisini çıkarmıştır.⁴⁴

Bu makalede kullanılan Mehmed Rifat'ın *Zübdetü'l Münşe'ât* adlı eserinin hangi münşe'ât türü altında değerlendirilmesi gerektiği de önemlidir. Nitekim modern araştırmacılar tarafından münşe'âtlara dair yapılan farklı tasnifler bulunmaktadır. Örneğin Ağâh Sırrı Levend, münşe'ât mecmualarını konularına göre dört grupta toplamaya çalışmıştır: a) Resmî yazıların toplanmış olduğu mecmualar; b) Münşe'ât ya da mecmua adı altında ümera, hükema, havâtîn, sâdât, şuara, ulema, guzât, kuzât, meşayih, vüzera için yazılacak yazıların başlıkları, hatimleri, bu yazılara uygun düşecek cümleler, ibareler, beyitler ve örnekler veren eserler; c) Yalnızca bir şairin mektuplarının toplanmış olduğu mecmualar; d) Başka şairlerin mektuplarının toplanması suretiyle oluşturulan mecmualar.⁴⁵ Münşe'âtlar bir başka açıdan ise tâlimî (didaktik), tarihi ve edebî olarak üç kısımda ele alınmakla birlikte Arapça, Farsça veya Türkçe oluşları, derleyenin bilinip bilinmemesi, toplanış veya telif edilişleri gibi özellikler de göz önüne alınarak çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Mustafa İsmet Uzun'un tasnifine göre Manastırlı Mehmed Rifat'ın *Nüzhetü'l-Münşe'ât* (İstanbul, H 1285) adlı eseri⁴⁶ ve bu makalenin ana kaynağı olan *Zübdetü'l-Münşe'ât* (İstanbul, H 1279 / M 1863), Tanzimat'tan sonra mekteplerde okutulan inşâ dersi için hazırlanmış her çeşit yazışmayı öğreten ders kitapları sınıflandırmasına girmektedir.

Kaynakların Duyulmayan Sesi

Mektupların Türleri ve Sınıflandırılması

Mehmed Rifat tarafından kaleme alınan eserin Yazma Eserler Kütüphanesinde farklı nüshaları bulunmaktadır.⁴⁷ Bu makalede kullanılan nüsha H 1279 (M 1863) senesi evail-i Receb ayına

⁴² Şeker, "Mehmed Rif'at'ın Zübdetü'l-Münşe'ât'ı," 9.

⁴³ Şeker, "Mehmed Rif'at'ın Zübdetü'l-Münşe'ât'ı," 8.

⁴⁴ Zeynep Güngör, "Manastırlı Mehmet Rifat'ın Tuhfetü'l-İslâm'ı," *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2, no. 2 (2017): 75-76.

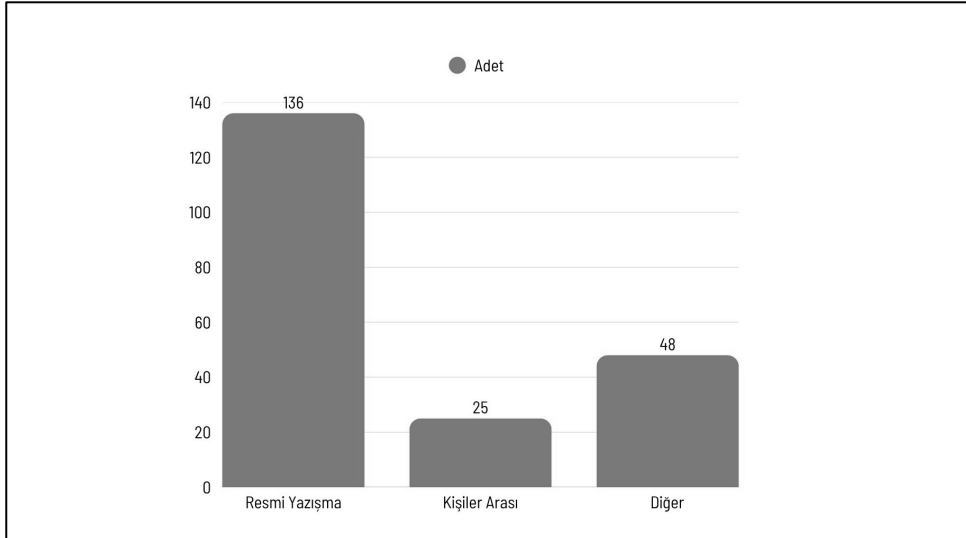
⁴⁵ Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği," 733.

⁴⁶ Mustafa İsmet Uzun, "Münşaat," *İslam Ansiklopedisi* içinde (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999). <https://islamansiklopedisi.org.tr/munseat> (21.01.2025).

⁴⁷ 1) Sivas Ziya Bey Kütüphanesi, Koleksiyon no. 8781, Koleksiyon: *Sivas Basma*, Bibliyografik kayıt: 527724, İstanbul, [tarih yok]; 2) Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon no. 00678-002, Koleksiyon: *Osman Huldi Öztürk* Bibliyografik kayıt: 316557, [basım yeri yok], H 1290; 3) Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Koleksiyon no. BB00014723/2, Koleksiyon: *Bölge Yazma Eserler Basma*, Bibliyografik kayıt: 62788, [basım yeri yok], H 1290; 4) Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Koleksiyon no. BB00014859/2, Koleksiyon: *Bölge Yazma Eserler Basma*, Bibliyografik kayıt: 62825, [basım yeri yok], [tarih yok]; 5) Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Koleksiyon no. BB00013991/2, Koleksiyon: *Bölge Yazma Eserler Basma*, Bibliyografik kayıt: 62570, [basım yeri yok], [tarih yok]; 6) Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Koleksiyon no. BB00020234/2,

tariflendirilmiştir.⁴⁸ Bu eserin farklı bir nüshası da Murat Şeker'in 2023 yılında tamamladığı yüksek lisans tezine konu olmuştur.⁴⁹ Bu makalede incelenen eser yüz dört sayfadır. İçinde iki yüz dokuz adet mektup örneği bulunmaktadır.

İki yüz dokuz mektubun yüz otuz altı adedi “resmî yazışma” olarak nitelendirdiğim, muhatapları padişah veya diğer hanedan üyeleri, devlet kurumları, devlet kurumlarını temsil eden yüksek rütbeli ve diğer memurlar olan mektuplardır. Yirmi beş adedi ise, “kişiler arası” olarak nitelendirdiğim devlet yetkililerinden talep edilen bir isteği içermeyen mektuplardır. Kırk sekiz adedi “diğer yazışmalar” adı altında, on dokuzuncu yüzyıldaki gelişmelere paralel olarak kontrat, poliçe, senet düzenleme biçimlerine ilişkin olanları ihtiva etmektedir; bu tasnife göre mektupların detayı Figür 4’te verilmiştir.

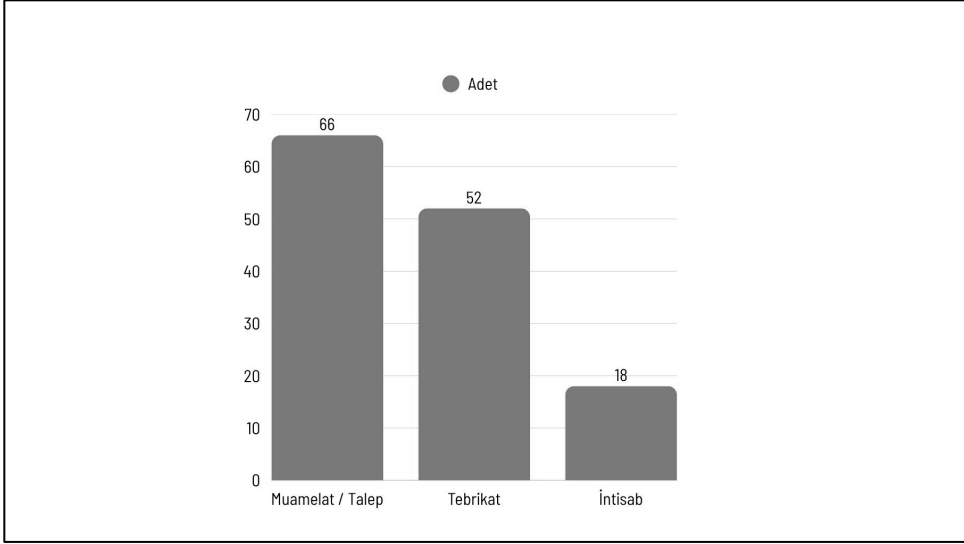
Figür 4. Mektupların tasnifi

Koleksiyon: *Bölge Yazma Eserler Basma*, Bibliyografik kayıt: 64027, [basım yeri yok], H 1290; 7) Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Koleksiyon no. BB00006005/2, Koleksiyon: *Bölge Yazma Eserler Basma*, Bibliyografik kayıt: 60912, [basım yeri yok], H 1290; 8) Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Koleksiyon no. BB000002203, Koleksiyon: *Bölge Yazma Eserler Basma*, Bibliyografik kayıt: 59570, [basım yeri yok], [tarih yok].

⁴⁸ Şahsi kütüphanesinde bulunan bu eseri benimle paylaştığı için hocam Özer Ergenç’e müteşekkirim.

⁴⁹ Şeker, “Mehmed Rif’at’ın Zübdetü’l-Münşe’ât’ı.”

“Resmî Yazışmalar” kategorisinin detaylarını incelediğimizde, bu grubun da kendi içinde “muamelat/talep” diye nitelendirilebilecek, içeriğinde yazarının devletten bir beklentisinin olduğu anlaşılan mektuplar ile yeni yıl, kandil, bayram tebriklerini içeren tebrikât cinsi mektuplar ve devlet memurlarının bir mevki beklentisi ile üstlerine hitaben kaleme aldıkları patronaj ilişkilerini gösteren arz-ı hulus ve arz-ı ubudiyet gibi intisâb cinsi mektuplardan oluştuğu görülmektedir. Bu tasnif aşağıda (Figür 5) yer almaktadır.

Figür 5. Resmî Yazışmalar

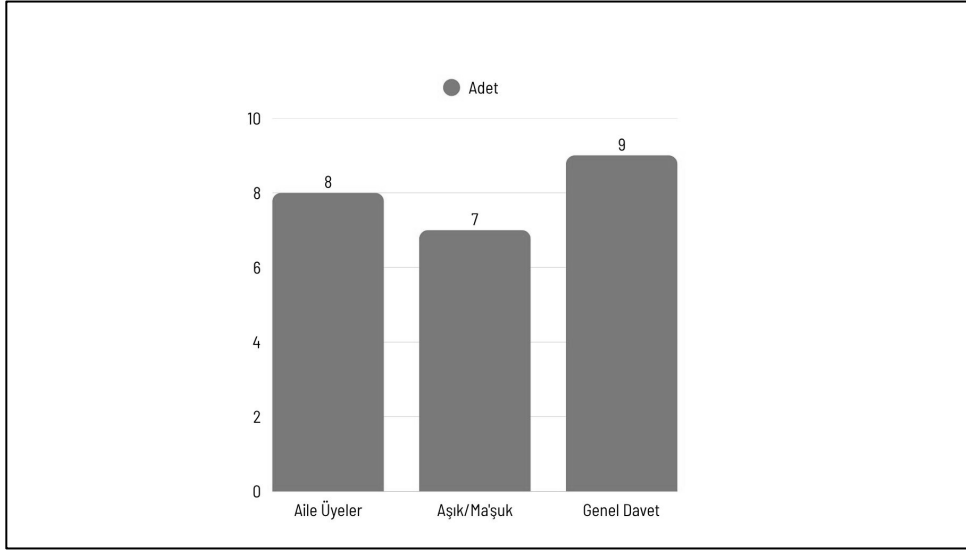
Resmî yazışmalar içinde yer alan mektuplardan altmış altı adedi muamelat/talep olarak tasnif etmiş olduğum devletten bir talebe ilişkindir. Bu talepler üzerinden Osmanlı’nın on dokuzuncu yüzyıl toplumsal hayatına dair birtakım çıkarsamalar yapılabilir. Örneğin bu altmış altı mektubun otuz altı adedi devlette görev yapan alt ve üst düzey memurlar tarafından, otuz adedi ise reaya olarak tabir edilen halktan bireyler tarafından yazılacak mektuplara ilişkin örnek teşkil etmek üzere mecmuada kaleme alınmıştır. Bu mektupların mecmuada yer alması, halkı bu tür mektupları yazmaya yönelten bazı nedenlerin bulunduğu ya da bu tür mektuplara yönelik taleplerin yaygın olduğuna işaret eder. Aslında sıradan insanların hanedan üyelerine, özellikle de padişaha yüzyıllar boyunca şikayetlerini dile getirdikleri bilinmektedir. Nitekim İslam adalet anlayışının ve dolayısıyla Osmanlı adalet anlayışının merkezinde yer alan bu pratiğe göre, hükümdarların meşru ve adil bir yönetici olmalarının en önemli göstergelerinden biri de reayadan gelen şikayetlerin iletim mekanizmalarının her zaman ve herkese açık olduğunun bilinmesidir. Her ne kadar doğrudan yazılan şikâyet defterlerinin sayısı az olsa da mühimme defterleri veya şer’iye sicillerinde suretleri yer alan fermanların hemen hemen hepsinde reayanın hangi şikayetine ilişkin

bu fermanın düzenlendiği açıkça belirtildiğinden, taleplerinin devlet bürokrasisine arz-ı hâl olarak yazılı ulaştığını söyleyebiliriz. Bu mecmua aracılığı ile diğer arşiv malzemelerinde doğrudan göremediğimiz ancak dolaylı şekilde öğrendiğimiz şikâyet/talep/arz-ı hâl veya mektupların nasıl yazıldığını öğrenebilmekteyiz.

Resmî yazışmalar içinde “tebrikât” olarak sınıflandırdığım mektuplar içinde çok sayıda “arz-ı hulus” ve arz-ı ubudiyet” mektubu yer almaktadır. Örneklerine daha önceki dönemlerde de rastlanan bu tür mektuplar, her ne kadar geçmişin devamlılığı gibi düşünebilirse de on dokuzuncu yüzyılda bürokraside gerçekleştirilen reformlar kapsamında liyakate önem vererek her memura adil terfi sözü veren devlete karşı duyulan güvensizliklerin ya da bu geçiş dönemine özgü sıkıntıların bir yansıması olarak da okunabilir. Nitekim, hâlâ eski usta-çırak ilişkisi, patronaj ilişkilerine dayalı şahıslara bağlılık anlayışının devam ettiğini de göstermektedir. Şahıslara bağlı olmayan kurallar üzerine kurulacağı vad edilen modern idare bir yandan kendini gösterse de bir memurun atanması veya terfisi hâlen şahsi bağlar ile devam etmekteydi.⁵⁰ Tavsiye mektuplarının hâlen sıklıkla yazılıyor olması, vad edilen liyakate eşitlikçi atama ve terfi kurallarının, değişmeye başlamasıyla birlikte, henüz tam anlamıyla geleneklerden de vazgeçilemediğine ve memurların yeni usullere olan güvensizliklerine işaret ettiği söylenebilir.

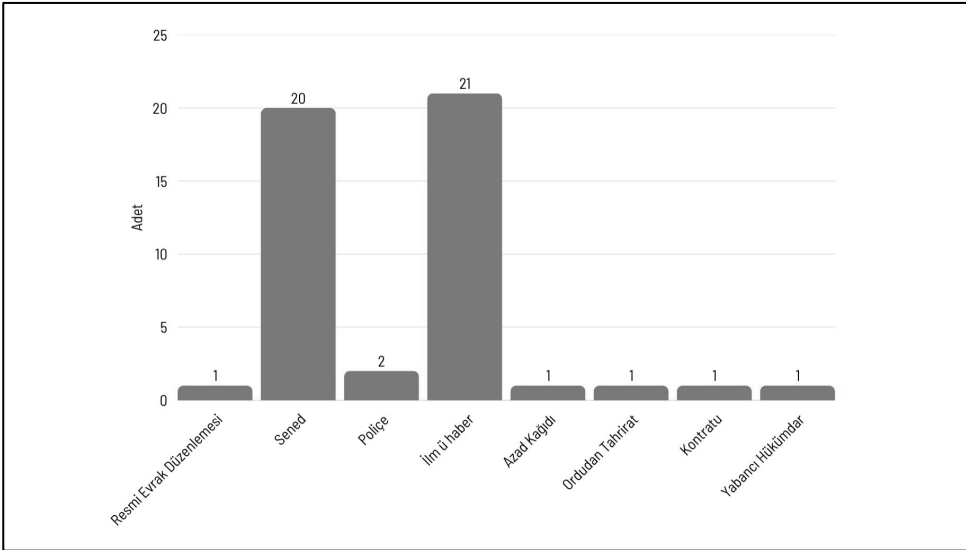
Mektupların genel tasnifi içinde ikinci sırada “Kişiler Arası Yazışmalar” olarak tasnif etmiş olduğum mektuplar yer almaktadır ve detayı Figür 6’da verilmektedir. Bu mektupların sekiz adedi aile üyeleri arasında, yedi adedi âşık/ma’suk arasında gerçekleşecek yazışma usullerini öğreten mektuplardır. Dokuz adedi de kimden gönderildiği belli olmayan ama yakın çevrelerine dağıtacaklarını varsayabileceğimiz muhtelif davet mektuplarıdır.

⁵⁰ Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 313.

Figür 6. Kişiler Arası Yazışmalar

Mektupların genel tasnifi içinde üçüncü sırada yer alan ve “diğer” olarak nitelendirdiğim mektupların içeriklerine göre dağılım ise Figür 7’de yer almaktadır.

Figür 7. Diğer Yazışmalar

Dil ve Yazışma Üslubundaki Dönüşüm

Mektuplarda ilk dikkat çekici husus, on dokuzuncu yüzyıl öncesinde yazılan mektupların dili ile farklılaşması, nispeten daha sade bir üslup kullanılmasıdır. Nitekim bu değişimin on dokuzuncu yüzyılda başlayan dilde sadeleştirme çabaları ile uyumlu olduğu söylenebilir. Ali Akyıldız, değişim dönemindeki Osmanlı bürokrasisi ile ilgili yaptığı kapsamlı araştırmada, II. Mahmud Dönemi'nden itibaren idarî, malî ve askerî teşkilatın ayrıntılandırılarak merkezileştiğini belirtir. Ayrıca merkezî yönetimlerde bürokraside kullanılan dilin, ülkenin her tarafında rahatlıkla anlaşılabilmesi ve herhangi bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemesinin en önemli hususlardan biri olduğunu vurgular. Bunun yanında, bu dönemde açılan Mekteb-i Maarif, Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye, Darü'l-Maarif ve rüşdiyelerden mezun olan öğrencilerin kalemlere alınmasının, yazı dilinde de bir sadeleşme ve standartlaşmayı beraberinde getirdiğini ortaya koyar.⁵¹ Bu hususta Meclis-i Vâlâ'nın 9 Ocak 1847'de (21 Muharrem 1263) hazırladığı bir mazbatayla yazışmaların muhtevası ve dili hakkında bazı önemli düzenlemeler yapılmış, yazışmalarda gereksiz ve muğlak ifadelerin yer almaması, “kafiyeli” ve “münşiyâne” yazılar yerine mümkün mertebe açık ibareler ve Türkçe kelimeler kullanılması, yazıların satır aralıklarının okumayı kolaylaştıracak şekilde düzenlenmesi ve karışıklığa meydan vermemek için her konunun ilgili olduğu müessese tarafına yazılması gerektiği belirtilmiştir. Örneğin mülki işlerin Babıali'ye, askerî işlerin seraskerliğe ve mali konuların da maliyeye yazılması gerekiyordu.⁵² Ayrıca yazıların uzun cümleler yerine kısa ve anlaşılır ibarelerle yazılmalrı da meclisin aldığı kararlardan biriydi.⁵³

Dilin sadeleşmesi ile birlikte farklı bir dönüşüm de göze çarpmaktadır. Bu değişimi Muallim Naci'nin (d. 1850 / ö. 1893) Ahmet Mithat'a yazdığı mektuptan da izlemek mümkündür. Naci mektubunda Sakız'da mümeyyiz mansabıyla mektûbî kaleminde çalıştığını, epey garip şeyler gördüğünü ve bu işi yaparken de pek eğlendiğini yazar.⁵⁴ Zira, “orada bulunan bazı uzmanların olağanüstü ubudiyetini gereken yerlere sunmak için bendenizin kalemine başvurulmaya başlandı” diye yazar. “İster istemez yaltaklanma yazıları yazmaya, arz-ı ubudiyet yolunda parlak deyimler aramaya başladım. Sade sözlü bağlılık yazıları yazmaya cesaret etmiş olmaklığımı -cafcaflı, yaltaklanmalı yazmaya memur olduğum için- haksız mı buluyorsunuz?” diye sorar Ahmet Mithat'a. “Bulmayınız” der. “Memur oldumsa da düşünce özgürlüğümü de değersiz bir hediye gibi amirime sunmadım ya!” diye bitirir. Mektûbî kaleminde mümeyyizlik görevini icra edemediğini, kendini bazen “ubudiyetname kâtibi” gibi gördüğünden hayıflanır ve “bir memur, amirinin kulluk yazılarını, hem de onun yaltaklanma zevklerine göre, yazmaya neden mecbur olsun?” diye sorar. Muallim Naci'nin satırları yüzyıllardır süregelen geleneğin değişmekte olduğunu göstermektedir. Eskiden en ağdalı, belgelerin diliyle en “kâfiyane” ve en “münşiyane” olarak yüceltilen mektuplar,

⁵¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İletişim, 2004), 108.

⁵² Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 108.

⁵³ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 109.

⁵⁴ Mümeyyiz odalarda kâtiplerin görev tanımlarına göre belirlenen mansaplardan biridir. Örneğin mübeyyiz yazan iken mümeyyiz, mübeyyizini yaptığını kontrol edendir. Daha üst sırada kanuncu, beylikçi, reisü'l-küttab ve nişancı kalemleri gelmektedir

en sadık şekilde duygu ifade normlarına bağlı metinler “içten” kabul edilirken, artık benzer metinler “içtenlikten uzak” hatta “yaltaklanma” ifadeleriyle dolu olarak addedilmeye başlanmıştır. İçtenlik kavramı da aslen duyguların nasıl ifade bulması gerektiğine dair bir norm olarak düşünülebilir. Nitekim bu kavramın tarihsel oluşu, bu ifade biçimine dair normların da zaman içinde değiştiğini göstermektedir.

Hükümdar ve Devlet Anlayışına Dair Süreklilik: Merhamet ve Koruma

Bahse konu olan münşe’ât mecmuasında dikkati çeken bir husus da tebaanın hem hükümdar hem de devletin yönetim aygıtları olan bürokratik kurumlarla kurduğu ilişki biçimine ilişkindir. Örneğin, on dokuzuncu yüzyıl sonuna tarihlendirilecek bu mecmuada hâlen Sadaret makamına yazılan mektupların, makamdan ziyade sadrazamın şahsına hitap ettiği görülmektedir. Benzer şekilde Hariciyeye, Deavi Nezaretine, Meşihat-ı İslamiyeye veya Tophane Nezaretine yazılan mektupların hepsinde talepler bürokratik kurumlara değil, bu kurumları temsil eden en üst düzey bireylere hitaben yazılmıştır. Bu hitap şeklinin Tanzimat Dönemi’nden, hatta kimi tarihçilere göre on yedinci yüzyıldan itibaren hükümdar ve devlet bürokrasisinin birbirinden ayrıştığı bir devlet yapısının hâkim olduğu görüş ile çelişmekte olduğu söylenebilir. Hâlen devlet, tebaanın gözünde soyut bir varlık, tüzel bir kişilik olarak değil, hükümdar veya bürokratların şahıslarında temsil edilmektedir. Bu sebeptendir ki hâlen reayanın âciz hâllerine hükümdar veya bürokratların İslami devlet anlayışının bir gereği olarak merhamet etmesi beklenmektedir. Nitekim erken modern döneme ilişkin arşiv kayıtlarında sıklıkla, padişahlara Allah’ın bir emaneti olması sıfatıyla korunması gereken tebaanın şefkat ve merhametle korunması, belgelerin diliyle “hâllerine merhameten” himaye veya siyanet edilmesi gerekliliğine vurgu yapılmaktadır.⁵⁵ On dokuzuncu yüzyılın sonunda hâlen devlet ve devlet kurumlarının, hükümdar ve kurumları temsil eden şahısların vücudunda tecessüm ettiği algısının devam ettiğini söylemek mümkündür.

Dört numaralı mektup mecmuada “Meşihat-ı İslamiyeye arz-ı hâl” olarak tanımlanmıştır.⁵⁶ Burada küçük yaşından beri devam eylediği Galata mahkeme kâtipliği yapan ve bu sayede ailesini geçindiren bir kâtibin uzun senelerdir çalışmakta olduğu, bu kadar yıl bir kusuru olmamasına rağmen, hastalığı sebebiyle işlerinde birtakım eksiklikler meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle görevinin başkasına verildiği, çoluk çocuğu ile beraber geçinemeyen olduğu, hasta hâliyle hem çoluk çocuğuna ve ailesine bakmaya çalıştığı, hem de hekim ve ilaç parasını temin etmekten aciz olduğu belirtilmektedir. Arzuhâlde Galata mahkeme kâtibinin yaşadığı “elem” ve “ızdırab” duygularının da yer almış olması bize mektup yazma usulünde bu tecrübelerin de yer almasının öngörüldüğünü göstermektedir. Daha önemlisi mektup bir devlet kurumu olan Meşihat-ı İslamiyeye yazılmasına rağmen bir şahıs olarak telakki edilmekte, kurumdan merhamet ve şefkat talep edildiği “çâre-res-i ‘âcizânem ancak merhamet ve şefkat-i seniyye-i veliyy-i ni’amîleri” ifadesinden çıkarılabilmektedir.

⁵⁵ Tekgül, *Emotions in the Ottoman Empire*, 48-52.

⁵⁶ Mehmed Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât* (İstanbul: 1279/1863), 4-5.

Mecmuada yer alan iki numaralı mektup bir Kırım muhaciri tarafından devleti temsilen padişaha hitaben yazılmıştır. Bu mektupta Kırım muhaciri olan kişinin mahalle duvarının dibinde, sağlanan asayiş sayesinde tütün satarak çoluk çocuğuyla beraber geçinebilir iken, muhacirlerin cami avlusuna taşınmalarının istenmiş olması sebebiyle eski mahallesinde iskân edilmesine dair talebini içeren mektubunu nasıl yazması gerektiği öğretilmektedir.⁵⁷ Bu mektupların mecmuada yer almasının sebebi benzer taleplerin halk tarafından sıklıkla dile getirilmesi olmalıdır. Kişinin böylesi bir talepte bulunurken geçmişten gelen ve toplumsal olarak inşa edilen bir duygu koduna, “merhamet”e rücu ederek şu ifadeyi kullanması beklenmektedir: “hâl-i garîbânemize merhameten ve muhâcirinden bulunduğumuza hürmeten.”

Aynı şekilde bir numaralı mektupta bundan önce “Asâkir-i Hâssa Müzika Bölük Eminliğinden bilâ-ma’âş ihrâc olan” bir kişinin devletten olan talebini doğrudan padişahın şahsına “bunca vakitten beri silk-i ‘askerîde sebkât eden hıdmet-i ‘âcizâneme ve kesîrû’l-‘iyâl ve’l-evlâd ve ‘alîlû’l-vücûd olup ahvâl-i perîşâneme merhameten” ifadesiyle iletmesi gerektiği belirtilmektedir.⁵⁸

Sadece padişaha değil, devlet kurumu olarak sadarete yazılacak mektupların da muhatabı kurum değil, sadrazamın şahsıdır. Örneğin Mehmed Raîf’in dokuz numara ile numaralandırdığı ve “alacak tahsili için mübaşir gönderilmesi niyazını hâvî sadarete yazılan arz-ı hâl” olarak tanımladığı mektup aslen makama yazılmış olsa da hitap kısmında mektubu yazan kişi kendisi için “Ma’rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki” ifadesini kullanmakta, talebini ise “merâhim-i ‘aliyye-i hidîv-i efhâmîlerinden müsterhamdır ki” şeklinde ifade etmektedir.⁵⁹ Askerlikle ilgili her türlü talep de yine aynı şekilde kuruma değil bizzat serasker paşanın kendisine hitaben yazılmaktadır.

Yirmi iki numaralı mektup “Tophane-i Amire Nezaret-i Celilesine arz-ı hâl” olarak tanımlanmıştır. Burada da Harbiye-i Şahanenin “Arabî ve Farsî Hoca-yı evveli” olan bir kişinin talebini “ıztırâb ve muzâyaka-i ‘âcizânem vâsıl-ı derece-i kemâl olarak bu cihetlerle vücûhla merhamet ve ‘âtıfet-i seniyye-i mekârim-kârîlerine muhtâc olduğuma binâ’en” şeklinde iletmesi beklenmektedir ve yine merhamete muhtaç olduğunun altı çizilmektedir.⁶⁰ Bu ifadeler merhamet duygu kodunun kullanımında geçmişin bir sürekliliği olarak okunabilir.⁶¹ Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere on dokuzuncu yüzyılın sonunda devlet, hâlen tebaanın gözünde merhamet etmesi beklenen bir şahıstır ve hükümdarın şahsında ve bedeninde temsil edilmektedir.

Bir diğer dikkat çeken husus serasker paşaya reayadan olan halkın yazdığı mektupların eserde çokça yer almasıdır. Bu makalede kullanılan nüsha 1863 yılında istinsah edilmiş olmakla birlikte, orijinal mecmuanın ne zaman kaleme alındığı bilinmemektedir. 1856 Kırım Savaşı ile başlayan süreçte uzun süren ve kaybedilen savaşların Osmanlı askerlerinin ve asker ailelerinin üzerinde

⁵⁷ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 3-4.

⁵⁸ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 3.

⁵⁹ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 8.

⁶⁰ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 14.

⁶¹ Tekgöl, *Emotions in the Ottoman Empire*, 48-56.

yarattığı etkiler birçok tarihsel araştırmaya konu olmuştur. Mecmuada yer alan mektuplardan bu dönemde asker eşleri veya çocuklarının çektikleri sıkıntıları da duymak mümkün olabilmektedir. Örneğin mektubât/talep sınıflamasında yer alan otuz reaya mektubunun beşi kadınlar tarafından yazılmıştır. Kadınlar tarafından yazılan mektupların bir kısmı on dokuzuncu yüzyılın sonunda yaşanan siyasi gelişmelerin asker eş ve aileleri üzerindeki sarsıcı etkilerini de yansıtmaktadır.

Örneğin on üç numaralı mektup Mehmed Rifat tarafından “muharebede şehiden vefat iden zabitanın familyasına maaş istirhamını havi serasker paşaya arz-ı hâl” olarak tanımlanmıştır.⁶² İçeriğinden anlaşıldığına göre bir kadının yüzbaşı olan kocası orduya “muhârebât-ı vâkı‘ada cân-siperâne” hizmet etmiş ancak Karadağ yakınlarında şehit olmuştur.⁶³ Kadın mektubunda yeniden evlenemeyecek şekilde hastalığını “câriyeleri ise ba’d-ezîn ere varamayacak sûrette ‘alîle ve bî-vâye olduğumdan” ifadesiyle belirtmektedir. Ayrıca on bir yaşında olan kızının ve kendisinin maaşları olmaması ve “sadaka-i şâhâneye ihtiyâc-ı hakikî ile muhtâc” yani padişahın sadakasına muhtaç olmaları sebebiyle serasker paşadan bir miktar münasip maaş tahsis edilmesini rica etmektedir. Bu mektup uzun süren savaşlarda hizmet etmek zorunda kalan ve muharebelerde şehit olan askerlerin ailelerinin çektikleri sıkıntılara delil olarak da okunabilecektir. Aynı mektupta yer alan “câriyeleri ise ba’d-ezîn ere varamayacak sûrette ‘alîle” ifadesi ise dönemin evlilik ilişkilerine dair de bilgiler vermektedir. Kadın yaşlı ve hasta olduğu için başka bir erkek ile evlenmesinin de mümkün olmayacağını altını çizmektedir. Kocaları şehit olan kadınların hayatta kalabilmelerinin ancak evlilik yoluyla başka bir erkeğin koruması altına girmesiyle mümkün olduğu söylenebilir. Eşi şehit olan yaşlı ve hasta kadınların ise ancak devletin yardımıyla hayata devam edebildiğini de ekleyebiliriz. Bir başka açıdan, evliliklerin kadının rahat ve emniyetini, güvenliğini, maddi imkânlarının teminini ve korunmasını amaçladığı çıkarımını da yapabiliriz. Nitekim erken modern dönemde aileyi “koruma”, bir diğer deyişle himaye, siyanet ve muhafaza kavramlarını merkeze alarak incelediği eserde Tekgöl, aile bağlarının bir çeşit sevgi sözcüğü olan “mahabbet”e ve “ülfet”e dayanmakla birlikte, evliliklerde erkekten beklenen en önemli görevin eşinin ve ailesinin korunması olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁴ Bu anlamda da mektup, erken modern dönem normlarının on dokuzuncu yüzyılda da hâlen devam ettiğini göstermektedir. Bu üslupta yer alan “sadaka” kelimesi de günümüzdeki anlamından farklı olup, padişahın korunmasına muhtaç olan kişiyi işaret etmektedir ve bu anlayış bir sürekliliğe işaret etmektedir.⁶⁵ Mektubun reayadan bir kadın tarafından yazılması da kayda değer olup daha önceki yüzyıllarda yazılan mektup örneklerinde yer

⁶² Rifat, *Zübdetü'l Münşe'ât*, 10.

⁶³ Rifat, *Zübdetü'l Münşe'ât*, 10.

⁶⁴ Tekgöl, *Emotions in the Ottoman Empire*, 114.

⁶⁵ Tekgöl, *Emotions in the Ottoman Empire*, 48. Tekgöl eserinde “fukara-tekili fakîr” ve “zuefâ-tekili za’îf” kelimelerinin her ne kadar sözlük anlamları sırasıyla fakir ve zayıf ise de Osmanlı politik dilinde “korunmaya muhtaç” anlamına geldiğini belirtir. Benzer şekilde “sadaka” Arapça gerçek olmak, doğruluk anlamına gelen “sıdk” kelimesinin çoğulu olup İslam terminolojisinde “bir Müslümanın gönüllü olarak veya dinî bir vecibeyi yerine getirmek üzere ihtiyaç sahiplerine yapılan maddî yardım” anlamına gelir. Bugünkü kullanımı ile Türkçe’de dilenciye verilen para anlamına gelir. Oysa Osmanlı kullanımı sadaka, dilenciye değil, Padişahın koruması altındaki ihtiyaç sahibine yapılan yardım anlamına gelmektedir.

almamaktadır. Asker eşlerinin bu dönemde şehit olan eşleri sebebiyle yaşadıklarına bu tür mektupların ışık tuttuğunu da ilave edebiliriz.

Bir diğer örnekte, reayadan olduğu anlaşılan bir kadın, valide sultana yazdığı arzuhâlde bir hafta önce evinde yangın çıktığını, üç çocuğu ile sokak ortasında kaldığını belirtmekte, gündelik ihtiyaçlarını bile karşılayamadığından, merhameten, yanan evinin yeniden inşası veya kendisine başka bir hane satın alınması için talepte bulunmaktadır.⁶⁶ Yine merhamet duygu koduna binaen talepte bulunulmakta, fakîr kelimesi de maddi yokluktan ziyade sultanın korumasına muhtaçlığı ifade etmektedir. Ancak her mağduriyet için “merhameten” korunma talebinde bulunulmasının da mümkün olmadığı belirtilmelidir. Hangi durumlarda ve hangi mağduriyetlerinde reayanın koruyucularının merhametine dayanarak talepte bulunabileceklerine dair belli kurallar bulunmakta idi. Bu kurallar yazılı olarak açık bir şekilde belirlenmemiş olsa da sınırları, birey ve devleti temsi eden hanedan arasındaki zımni mutabakatta çizilmişti.

Mektuplara Yansıyan On Dokuzuncu Yüzyıl Mali Gelişmeleri

Askerlikten bilâ-maaş ayrılma talepleri de oldukça sıklıkla yaşanmış olmalıdır ki bu münşe’ât mecmuasında yer alan mektupların bir kısmı bununla ilgilidir. On sekiz numaralı, “askerden bilâ-maaş ihraca dair ser-asker paşaya arz-ı hâl” olarak tanımlanan mektupta ordu taburunda yüzbaşı olarak görev yapan bir askerin memleketinde eviyle ilgili işleri yapacak kimsesi kalmadığından, mülk ve eşyalarının yüzüstü kalması sebebiyle “ba’d-ezîn rütbe ve tekâ’üdlüğe dâ’ir ma’âş ve buna mümâsil hîçbir gûne mükâfât taleb ve istid’â etmemek” yani, rütbe ve tekaüdlüğe dair maaş ve benzeri bir şey talep etmemek şartıyla bilâ-maaş askerlikten ihracını talep etmektedir.⁶⁷ Muhtemelen emeklilik zamanından önce böyle bir talepte bulunmakta ve bunu yaparken bütün haklarından vazgeçmektedir. Kâtiplere eğitim amaçlı yazıldığını belirttiğim mecmuada yer alan bu mektup, askerlikten ayrılmak isteyen halkın ne tür bir taleple ve ne şekilde devlete başvurabileceğinin de öğretildiğini göstermektedir. Nitekim askerliğin, özellikle Kırım Savaşı sonrasında devletin de maddi imkânsızlıkları sebebiyle daha da ağır şartlarla gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu mektubun bu ağır şartlara dayanamayan ve askerlikten ayrılmayı talep edecek olanlara yol gösterdiği söylenebilir. Ancak anlaşılan, bu talep sadece birtakım feragatler karşılığında gerçekleştirilebilmektedir.

Hayat şartları sadece askerler değil, devlet memurları, kâtipler için de zorlaşmıştır. Carter Findley’nin Osmanlı kâtiplerinin Osmanlı’nın son döneminde toplumsal tarihine ilişkin kıymetli

⁶⁶ “arz-ı hâl-i câriyeleri bundan bir hafta mukaddem hânemden kazâ’en âteş zuhûriyle muhterik olmuş ve üç nefer-i sagîre evlâdımla sokak ortasında kalmış ve ihtiyâc-ı bendegânem kemâlde olup rûz-i merre tedârikinden ‘âciz olduğum ma’lûm-ı ‘aliyye-i rahîmâneleri buyurulduktan merâhim-i şâmiletü’l-âfâk-ı veliyy-i ni’amîlerinden mercû ve mutazarra’dır ki hâl-i fakîrâneme merhameten sadaka-i ser-ma’âlf-i eser-i seniyyeleri olarak muhterik olan hânemin tecdîd veyâhud diğer bir hâne iştirâsı husûsuna müsâ’ade-i kerem-âdet-i cenâb-ı ‘ismet-penâhîleri şâyân buyurulması bâbında.” bkz. Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 4.

⁶⁷ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 12.

eseri bunu ortaya koymaktadır. “Hizmet Bedelini Ödeme Sisteminin Sorunları” başlığı altında yaşanan problemleri örneklendirmiştir.⁶⁸ Örneğin, “bir kişinin maaş almaya hak kazandığını gösteren bir suret elde etmesi ile parayı almasının, birbiriyle bağlantısı önceden pek tahmin edilemeyecek iki ayrı olay olduğunu” belirtir.⁶⁹ Sayıları bu dönemde yaklaşık 30.000’i bulan Osmanlı devlet memurlarının da emek tarihi çerçevesi içinde incelenmesi gerektiğini savunan Kadir Yıldırım, on dokuzuncu yüzyılın sonundaki devlet memurlarının sosyal koşullarını ele aldığı makalesinde önemli veriler sunar. Nisan-Mayıs 1853’e ait memur ödeme kayıtları, devlet memur maaşlarının zamanında ödendiğini göstermektedir. Ancak Kırım Savaşı’nın ardından, enflasyon ve dış borçların neden olduğu mali istikrarsızlık nedeniyle maaş ödemelerinde gecikmeler yaşanmaya başladığını ortaya koyan kayıtlar da mevcuttur.⁷⁰ Ortalama bir memurun yıllar içinde nominal maaşının ne kadarını aldığını tahmin etmek güç olsa da, Findley 1884 tarihli bir kaynağa dayanarak kendi gelirleri olmayan bir nezaretin memurunun yedi ya da sekiz ay maaş alması hâlinde şanslı sayılacağını, “tipik” bir memurun maaşının ancak yarısı ile üçte ikisi arasındaki bölümünü alabildiğini tahmin eder.⁷¹ Yıldırım da uzun süre maaş alamayan memurlar için geçmiş alacaklarına dair birkaç aylık maaş ödenmesiyle sorunun ertelenmeye çalışıldığını, ancak mali iflasa gidecek olan sürecin durumu daha da ağırlaştırdığını, ülkenin hemen her bölgesinden memurların alamadıkları maaşlarına ilişkin şikâyetler bulunduğunu belirtir. Bu durum özellikle 1880’lerle birlikte artarken, 1890’lar ve sonrasında ise dayanılmaz bir hâle gelmiş, maaşlarını alamayan birçok memur görevini terk ederken devlet işlerinin yürütülmesinde de önemli aksamalar meydana gelmiştir.⁷²

Yirmi numaralı mektup da dönemin gelişmelerini anlamak açısından önem arz etmektedir. “Tekâüdlük maaşının sergini zayı’ iden kimesnenin ser asker paşaya sergi istidası” adıyla tanımlanan mektup Osmanlı tarihinde on dokuzuncu yüzyılda uygulamaya koyulan “sergi” pratiğine ilişkindir. Mektubun şu şekilde kaleme alınması beklenmektedir:

Kulları ordu-yı hümâyunu alayın miralaylığından mâhiye şu kadar gurus ma’âş ile mütekâ’id olup ma’âş-ı mahsûsa-i bendegânem falân senesi falân mâh gâyetine kadar der-i ‘aliyye mütekâ’idler i cmâinden mâh-be-mâh almakta iken kazâ’en sergini zâyi’ eylemiş olduğum muhât-ı ‘ilm-i sâmi-i cenâb-ı ser’askerîleri buyuruldukta iş bu istid’â-yı ‘âcizânemin falân mâhından I’tibâren sergi ittihâz buyurulması bâbında emr u fermân...⁷³

Bu mektubun içeriği de “havalename” ve “sergi” gibi devletin geciken maaş ödemelerine ilişkin aldığı tedbirlere ışık tutar niteliktedir. Mektubun yazarı ordu-yı hümâyûnun bir alayının miralaylığından belirli bir maaş ile mütekaît olmuştur. Belli bir tarihe kadar düzenli olarak tekaütlük maaşını almasına rağmen şimdi kaza ile “sergi”ni kaybetmiş olduğundan tekrar kendisi

⁶⁸ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 318-24.

⁶⁹ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 320.

⁷⁰ Kadir Yıldırım, “19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz ve Hayat Pahalılığı Kıskaçında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri,” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32, (2015): 32.

⁷¹ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 323.

⁷² Yıldırım, “19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz,” 53.

⁷³ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 13.

için “sergi” düzenlenmesini talep etmektedir. On dokuzuncu yüzyıl kamu harcamalarının ve devlet bütçesindeki açıkların önemli oranda arttığı bir dönem olup, 1838’de hayata geçirilen bir düzenleme ile memurlara düzenli maaş bağlanmasını öngören yeni bir sisteme geçilmiştir. Mevcut mali yapının düzenli maaş ödenmesi sistemine hemen uyum sağlayamaması, belli bir süre için maaşlara karşılık bulunmasında zorlanılmasına neden olmuştur. Nitekim yeni sisteme uyumda yaşanan sorunlar nedeniyle bazı memuriyetlerde kâtiplerin maaş alabilmek için iki ay beklediği de görülmektedir. Kamu yönetimi yeni maaş sistemine zamanla uyum sağlamış olmasına rağmen, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte mali sıkıntıların artması, memur maaşlarının ödenmesi noktasında ciddi sıkıntıları da beraberinde getirmiştir.⁷⁴ Bu sorunlar karşısında devlet birtakım tedbirlere başvurmuştur. Bunlardan biri maaşların para olarak değil de “havalenamer”ler olarak verilmesidir. Belli bir süreliğine kesilen bu havalenameler, memurların geçmiş alacaklarını kayıt altına almış oluyordu. Ancak Osmanlı memurlarının içinde bulunduğu zor durum, bu süreyi beklemelerini imkânsız kıldığından ellerindeki havalenameleri sarraflara bozduruyorlar, sarraflar da bu işlemlerde memurlara çok düşük ödemeler yapıyordu. Bu bağlamda maaş haklarının sarraflara satılması için “maaş kırdırmak”, maaşlarını almak için nüfuzlu kişileri araya koymak anlamında “maaş buyurtmak” gibi yeni deyimler kullanılmaya başlamıştı.⁷⁵ Bu uygulama sebebiyle birçok memur sarraf ve tefecilere mahkûm kalınca, uygulama 1894 yılında kaldırılmıştır.⁷⁶ Devletin aldığı ancak başarısız olan bir diğer tedbir ise 1879 da başlatılan “sergi” uygulamasıydı. Memurlara maaşları karşılığında “sergi” adı verilen resmî bir kâğıt verilir, benzer şekilde memurlar bu sergileri gerçek değerinin çok daha altında bir meblağ karşılığında sarraflara kırdırırdı.⁷⁷ Bu uygulamanın sadece kalemiyede çalışan devlet memurları için değil, asker emeklileri için de kullanıldığını, hatta bu mecmua 1863’te istinsah edildiğine göre, öncelikle asker emeklilerinden başladığını düşünebiliriz.

Mektup olmamasına rağmen, “diğer” yazışmalar içinde yer alan toplam yirmi adet senet düzenlenmesine ilişkin öğretilerden 166 numarada kayıtlı senet de devletin memurları ile kurduğu ilişkiyi aydınlatır niteliktedir. “Memuriyete gidecek zatın maliye hazinesine verdiği kefalet senedi” başlıklı yazı bir kefalet senedi örneğidir.⁷⁸ İçeriğinden anlaşıldığına göre, senet düzenlenmesinin nedeni, maliyede görev alacak memurların tayininin yapılabilmesi için devlet malına zarar gelmesini önlemek amacıyla memurlardan kefil talep edileceğine dair bir padişah iradesi düzenlenmiştir.⁷⁹ İşe alınan memurun kusuru sebebiyle devlet zarara uğradığı takdirde kefilden söz konusu zarar tazmin edilmektedir. Kefilin ise kefalete elverişli olabilmesi için “mütemevvil” ve “muteber” olması gerekmektedir. Bu usul de eskiden beri var olan bir âdetin devamı olarak

⁷⁴ Yıldırım, “19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz,” 56.

⁷⁵ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 324.

⁷⁶ Yıldırım, “19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz,” 57.

⁷⁷ Yıldırım, “19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz,” 56-57.

⁷⁸ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 79.

⁷⁹ “umûr-ı mâliyyeye me’mûr u ta’yîn olanların emvâl-i mîriyeyi çürütmeyerek sadâkat ve istikâmet etmek üzere kefile rabt olunmadıkça me’mûr u ta’yîn olunmaması muktezâ-yı irâde-i seniyyeden bulunması.” Mektubun tamamı için bkz. Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 79.

görölmelidir. Bir topluma yeni bir üye olarak katılmak isteyen veya çeşitli devlet görevlerinden birinde yer almak isteyen kişilerden eskiden beri iki tür kefil talep edilirdi. Bunlardan birisi “kefil bi’n-nefs” idi, yani kişinin kişiliğine, doğru ve ahlaklı olduğuna dair istenen kefildi. Diğerisi ise “kefil bi’l-mal” idi. Yani kişinin topluma vereceği maddi zararı tazmin etmeyi üstlenen kefile verilen ad idi. Bahsi geçen senette ise nefsen ve malen kefalet birleştirilmiş, *muteber* (saygın, güvenilir) ve *mütemevvil* (malk mülk sahibi zengin) olma koşulu ile aranan kefil niteliği teke düşürölmüştür.

Aile İçi İlişkilere Dair Çıkarımlar

Aile içi mektuplardan da ilişkilere dair bazı çıkarımlar yapılabilir. Örneğin mecmuada yer alan ve “oğlundan validesine arıza” olarak tanımlanan yüz on yedi numaralı mektubun⁸⁰ bugünün Türkçesi ile karşılığı şöyledir:

Şefkatli, merhametli, varlık sebebim olan ve beni yetiştiren Validem Hanım Hazretleri’ne. Oğlunuz olarak benim üzerimde olan hayırlı dualarınızın bereketiyle çok şükür bir kederim bulunmamakla birlikte güzel yüzünüzden ayrı kalma elemimin beni sürekli yakıp yandırması üzerine ayrıca çoktan beri sıhhat ve afiyet haberinizi almadığıma çok üzüldüğüm tarafınızdan öğrenildiğinde bundan böyle afiyette olduğunuzu açıklayan mektubunuzu göndermeniz ve beni sevgi ve yakınlığınıza layık görmemiz (dileğimdir) ve haddim olmayarak şimdilik şu kadar kuruş posta ile gönderilmiştir. Lütfen kabul buyurmanız dileğimdir.

Göröldüğü üzere annesinden uzun süre mektup alamayan oğlu bunu belirtmekle yetinmeyip, bu durumun ayrı kalmanın üzüntüsüne eklendiğini vurgulayarak mektuba başlamıştır. Annesinden gelecek mektubun kendisini ne kadar sevindireceğini açıklayıp, bu sevinçten kendisini mahrum etmemesini dilemiştir. Bu arada annesine bir miktar da harçlık gönderdiğini ilave etmiştir.

Mektubun anneye karşı duyulan sevgi ve yakınlığı yansıtan ifadelerin yanında bir de kullanılan kelimelerin seçilmişliğine işaret etmek gerekir. Örneğin, daha mektubun hitap kısmında annesi için “sebeb-i terbiye-i vücudum” ibaresi yer almaktadır. Bu ibare oğlun varlık ve yetiştirilme sebebini anneye ait olduğunu özlü biçimde açıklamaktadır. “Ma’lûme-i rahîmâneleri buyuruldukta” ibaresinde *malume* sözcüğünün tamlayanı olarak *rahimane* kelimesi kullanılmıştır. Merhametli, şefkatli anlamına gelen bu sözcük, anneye ait olan *malume* sözcüğünü tamlayan bir sıfattır. Sonunda da anneden beklenenler derin bir saygı ifade eden “niyaz” sözcüğü ile açıklanmıştır. Mektup farklı bir aile üyesine yazıldığı takdirde ifadeler de değişmektedir. Nitekim,

⁸⁰ “şefkatlü, hakikatlü, sebeb-i terbiye-i vücûdum Vâlidem Hanım Hazretleri Hakk-ı ferzendânelerinde olan du’â-yı hayriyeleri berekâtıyla şükürler olsun bir kederim yoğ ise de ancak mübârek cemâl-i şerîfinizden müfâratın elemi kulunuzu dâ’îmen yakıp yandırması üzerine çoktan beri sıhhat ve ‘âfiyet haberini almadığıma dahi pek çok esef eylediğim ma’lûme-i rahîmâneleri buyuruldukta bundan böyle mektûb-ı ‘âfiyet-üslûbunuzu ve muhtâc olduğum hüsn-i teveccüh-i ‘aliyyelerini hakk-ı ferzendîlerinde şâyân buyurulmaları ve min gayr-i haddin şimdilik harçlık olmak üzere gurusu posta ile gönderilmiştir. Lütfen kabûle karin buyurmaları niyâzı bâbında lütf u merhamet Efendimindir.” Bkz. Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 66.

mektuplar arasında yer alan ve babaya yazılan mektup örneğinde, “ma’lume-i rahimaneleri” ifadesi “ma’lum-ı ‘âlî” şeklini almıştır.⁸¹ Mektubun üslubunda yer alan sözcükler muhatabın durumuna ve ona atfedilen öneme ve duyulan sevgiye göre seçilmektedir. Yukarıdaki bölümde nesrin sınırsız kelime kullanımına işaret etmesine rağmen birtakım sınırları bulunduğunu belirtmişim. Nesirde yazar, kelime kullanımında ve seçiminde sayısız kullanım özgürlüğüne sahip değildir. Gelenek, en uygununu bulmaya ve söylemeye zorlamakta ve sınırlarını belirlemektedir. Baba için izzetli sıfatı kullanılırken, anne için şefkatli, hakikatli sıfatları kullanılması da buna örnektir.

Annenin oğluna yazdığı mektup ise daha farklıdır. Hitap kısmı “nûr-ı bâsıra-i dü-çeşmim, oğlum Efendi Hazretleri” diye başlamaktadır.⁸² Yani “iki gözümün ışığı kıymetli oğlum.” Babanın ise oğluna “kurretü’l ‘ayn-i cihân-binîm, ciğerköşem, oğlum Efendi Hazretleri” şeklinde hitap etmesi beklenmektedir.⁸³ Babanın gözünde oğul, dünyayı gören gözünün ışığıdır. “Ciğerköşem” ifadesi de sonsuz sevginin dile getiriliş şeklidir. Annenin ve babanın oğullarına yazdıkları mektuplarda yer alan hitaplar farklı olsa da bir ortaklıkları da bulunmaktadır. Nitekim, evlatların varlık sebebi ebeveynler iken, ebeveynlerin de hayata devam ve bağlılıklarını sağlayan kişinin oğulları olduğu anlaşılmaktadır.

Yine aile içi mektuplardan erkeğin karısına yazdığı mektupta hitap “‘iffetlü, ‘ismetlü, mahabbetlü harem-i muhteremim hanım hazretleri” olarak ifade bulmuştur.⁸⁴ Karısının cevabında ise kocasına “bâ’is -i âsâyîş u râhat-ı cânım zevc-i ercümend-i hamîdetü’l-hisâlim Efendim Hazretleri” olarak hitap ettiği görülmektedir.⁸⁵ Karı koca arasındaki bu iki mektubun hitap şekilleri ilişkiyi ve bu ilişkide beklenen değerleri göstermektedir. Kocalar için muteber eşin en önemli özelliği iffetli ve ismetli olması yani ırzı ve namusunun temizliğidir. “Mahabbetlü” ise erkeğin sevgisinin ifadesidir. Aile içinde karı kocanın birlikteliklerinin sevgi üzerine kurulması gerekliliğini ifade etmektedir. Karısının cevabındaki hitap ise “bâ’is -i âsâyîş u râhat-ı cânım” gibi bambaşka niteliklere vurgu yapmaktadır. Bu hitap şekli erkeğin en önemli görevinin veya aynı şekilde kadının kocasından beklentisinin rahat, huzur ve emniyetinin temini olduğunu göstermektedir. Daha önce de belirttiğim gibi ailenin koruyucusu olma sıfatı kocanın en önemli özelliklerinden biri olarak yer almaktadır. Bunun da geçmişin devamlılığına delalet ettiği söylenebilir zira on altıncı yüzyıl entelektüellerinden Kınalızâde’nin *Ahlak-i Alai* adlı eserinde aynı temalar işlenmiştir.⁸⁶

Yüz yirmi üç numaralı aile içi olarak nitelendirdiğim mektup “efendisinden etba’ma” olarak tanımlanmıştır.⁸⁷ Yani evin reisinden hizmetlisine yazılan mektuptur. Hizmetliler de hanenin bir parçasıdır. Kınalızâde on altıncı yüzyılda evi tanımlarken “hane-i ülfet” ve “mahabbet” diye

⁸¹ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 67.

⁸² Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 66.

⁸³ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 67.

⁸⁴ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 67.

⁸⁵ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 68.

⁸⁶ Tekgöl, *Emotions in the Ottoman Empire*, 114.

⁸⁷ Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 68.

tanımlamıştır ki, hane üyeleri arasında hizmetliler de yer almaktadır. Evin reisinin, hizmetlisine hitap ederken “sadâkatlü, hamiyetmend... Ağa zâtınızın dirâyet-kâr ve iş-güzâr olduğu” sıfatlarını kullanması beklenmektedir. Hizmetliden beklenen en önemli özellik efendisine sâdık ve güvenilir olması, hamiyetli olması, yani aile namus şeref gibi üstün değerleri koruması ve dirayetle çalışmasıdır. İlişkinin benzeri padişah ve kulları arasında da görülmektedir. En önemli meziyet liyakat ve sadakat olarak belirlenmiştir.

On Dokuzuncu Yüzyılın Diğer Gelişmeleri ve Mektuplara Yansıyan Kültürel Pratikler

Reayadan devlet kurum veya yetkililerine veya hanedan mensuplarına yazılan mektup örnekleri veya arzuhâller devletle iletişim kurabilme pratiklerine de ışık tutmaktadır. Okuma yazma oranının oldukça düşük olduğunu bildiğimiz Osmanlı toplumunda reaya bu mektupları nasıl yazmaktadır? Mekteplerde okutulan inşa dersi için hazırlanmış her çeşit yazışmayı öğreten ders kitapları sınıflandırmasına girdiğini düşündüğüm bu eserde arzuhâl örneklerinin bulunma sebebinin, kâtiplerin bu dönemde reayadan olan insanların taleplerini yazıya geçiren arzuhâlcilik işini de üstlenmeleri olduğunu söyleyebiliriz. Findley eserinde, memurların sorunlarla başa çıkma yöntemleri olarak kâtiplerin memurluğun yanı sıra öğretmenlik ya da gazetecilik gibi yollara başvurduklarını ortaya koymuştur.⁸⁸ Merkez dairelerde özel kişiler için dilekçe yazan yani “kâğıd haffaflığı” yapan memurlar çoğalmıştır. Yukarıda bahsettiğim gibi geciken veya ödenmeyen maaşları sebebiyle geçim sıkıntısı çeken kâtiplerin yazma usul bilgi ve becerileriyle reaya adına ücret karşılığı arzuhâller yazmak suretiyle ek işlerle geçimlerini sağlamış olabileceklerini çıkarsayabiliriz. Turan Tanyer’in aktardığına göre “1908 yılında Meşrutiyet’in ilanından sonra devlet dairelerinden çok sayıda memurun açığa alınması sebebiyle eski memurların yapacakları tek iş arzuhâlcilik olmuştur.”⁸⁹ Yine Tanyer’in belirttiğine göre, Sermet Muhtar Alus (d. 1887 / ö. 1952)⁹⁰ bir yazısında, İstanbul’da Tavukpazarı’ndaki eski bir meyhanenin müdavimlerini anarken, arzuhâlcî Fazıl Reşit’i birkaç satırla anlatır: “Fazıl, hakikaten ateşin bir zekaya malikti. Gazetelerde yazdığı hicivler, makaleler, ne kuvvetli bir kalem sahibi olduğunu gösteren eserlerdir. Uzun seneler *Dünyân’u Umumiye*’nin pul kısmında çalışan Fazıl, Umumi Harpte, Şeyhülislam Kapısı karşısında ve sokakta arzuhâlcilik etmeye başladı; sefalet içinde öldü.”⁹¹

Mecmua içinde kırk yedi ve kırk sekiz numaralı iki mektup “telif olunan kitabın tab’ı için meclis-i maarife arz-ı hâl” olarak tanımlanmıştır.⁹² On dokuzuncu yüzyılın gelişmelerinin bir göstergesi olarak bu mektubun yer aldığını söylemek mümkündür. Daha fazla kitap basıldığı ve kitapların basılması için Meclis-i Maarif’e talepte bulunulduğunu göstermesi, bu taleplerin nasıl

⁸⁸ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 325.

⁸⁹ Turan Tanyer, “Eski İstanbul’da Arzuhâlciler,” *TBB Dergisi*, no. 53 (2004): 275.

⁹⁰ Sermet Muhtar Alus eski İstanbul hayatına dair roman ve hâtıralarıyla tanınan gazeteci ve yazardır. Daha detaylı bilgi için bkz. Alim Kahraman, “Sermet Muhtar Alus,” *İslam Ansiklopedisi* içinde (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999). <https://islamansiklopedisi.org.tr/alus-sermet-muhtar> (21.01.2025).

⁹¹ Turan Tanyer, “Eski İstanbul’da Arzuhâlciler,” 278.

⁹² Rifat, *Zübdetü’l Münşe’ât*, 65.

ve kime yapılacağına dair bilgi içermesi bakımından önemlidir. Hatta kırk yedi numaralı bu amaçla yazılacak mektup örneği için bizzat makalenin konusu olan mecmua, yani *Zübdetü'l Münşe'ât* kullanılmıştır. Bedeli Mehmed Rifat'ın kendisi tarafından ödenmek üzere istediği miktarda tab' ettirip, istediği mahallerde sattırmak üzere, başka kimse tarafından tab' ve neşredilmemesinin imtiyaz hakkının kendisinde saklı kalması şartıyla tab' ve neşr' edilmesi için Meclis-i Maarif'e izin talebini içermektedir.

Mektuplar dönemin kültürel pratiklerine de ışık tutmaktadır. Nitekim altmış numara ile kayıtlı mektup “sadarete sene-i cedid tebriki” olarak tanımlanmıştır.⁹³ “İyd-ı fitr” ve “İyd-ı ahda” gibi bayramlarda yazılan tebrik mesajlarının yanı sıra yılbaşı tebriklerinin de yapıldığını gösteren bu mektupta, “sâl-i cedîd-i meyâmin bedîdin tebrikini icrâ” arzusu dile getirilmiş yani yeni yılın bereketli olmasını arzulayan sıfatlar eklenmiştir. “İş bu sene-i muharremü'l-haramının gurre-i garrâsı” ibaresi kutlandığı günün muharrem ayının ilk günü olduğunu göstermektedir. Nitekim Osmanlılar döneminde muharrem ayında devlet erkânı padişahın huzuruna çıkarak yeni yılı tebrik eder ve padişahın “muharremiyye” denilen hediyeleri alırlar, kendileri de maiyetlerindeki kişilere muharremiyye verirlerdi. Ayrıca şairler tarafından yeni yıla ait manzumeler yazılırdı. Muharrem ayında bilhassa tekke ve camilerde okunan Kerbelâ Vakası'na dair ilâhiler “muharremiyye” olarak adlandırılmıştır. Günümüzde Mısır, Tunus, Cezayir ve Fas gibi ülkelerde bu ayda çeşitli kutlama törenleri düzenlenmektedir.⁹⁴ Emine Dinceç araştırmasında Akgündüz'ün “hicri takvimin başlangıcı olan 1 Muharrem'de de sarayda ‘yeni yıl’ tebrikleşmesi gerçekleştiğini” belirttiğini,⁹⁵ aynı konuda bilgi veren Çağatay Uluçay'ın ise “İranlıların yılbaşı olarak kabul ettikleri, ilkbaharın başlangıcı saydıkları muharrem'in birinci gününü yılbaşı veya nevrüz günü olarak Osmanlıların da kabul ettiklerini” savunduğunu yazar. Muharrem'in birinci gününün her zaman ilkbahara tesadüf etmeyebileceğinden hareketle Dinceç, muharrem'in birinci gününün hicri yılbaşı olması sebebiyle sarayda her iki yılbaşının da aynı tarihlerde kutlandığını belirtir ve “Osmanlı'nın çok uluslu ve farklı kültürleri barındıran bir devlet olmasının bu örnekte kendisini gösterdiğini” ekler.⁹⁶

Toplumsal gündelik hayatına ışık tutacak bir başka mektup mecmuada yüz kırk beş numarada kayıtlı “mektebe bed' tezkiresi”dir.⁹⁷ Bu davet tezkiresinde muhatap belirtilmemektedir. Anlaşıyor ki kimliği ve rütbesi dikkate alınmadan çağrılacak herkesi kapsamaktadır. Söz konusu tezkire çocuklarının okula başlaması sebebiyle ebeveynlerin yakın tanıdıklarına o günü kutlama ve belki de onları tahsil hayatlarının ilk gününde topluca uğurlama ritüelinin bir parçası olarak düşünülebilir. Bu ritüelin ne kadar süre ile toplumda devam ettiğini söylemek zor olsa da Gündüz Vassaf'ın 1904 doğumlu olan annesi Belkıs Hanım'ın günlüğünden 1908 yılında, kendi anlatısına göre “geleneğe göre dört yaş dört aylıkken okula başlaması öngörülen” çocuklara mektebe

⁹³ Rifat, *Zübdetü'l Münşe'ât*, 65.

⁹⁴ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Muharrem,” *İslam Ansiklopedisi* içinde (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999). <https://islamansiklopedisi.org.tr/muharrem--ay> (21.01.2025).

⁹⁵ Emine Dinceç, “Osmanlı Sarayında Eski Bir Türk Geleneği: Yeni Yılda Hediyeleşme,” *Turkish Studies* 4, no.8 (2009): 1058.

⁹⁶ Dinceç, “Yeni Yılda Hediyeleşme,” 1058.

⁹⁷ Rifat, *Zübdetü'l Münşe'ât*, 77-78.

başlayacakları ilk gün yapılan bir tören olarak devam ettiğini biliyoruz.⁹⁸ Bu mecmuada yer alan tezkireye konu olan kültürel pratiğin en azından 1908 yılında da hâlen devam ettiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Bu makale on dokuzuncu yüzyılda istinsah edilmiş *Zübdetü'l Münşe'ât* adlı eser üzerinden Osmanlı mektup yazma pratiklerini belgeleyen münşe'ât mecmualarının, tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılabileceğini göstermeyi amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan incelemede ortaya çıkan önemli bir tespit, yüzyıllar içinde istinsah edilen münşe'ât mecmuaları içinde yer alan örnekler birbirinin benzeri gibi görünse de inşa geleneğinin zaman içinde dikkate değer bir değişim göstermiş olduğudur.

Bir diğer tespit ise on dokuzuncu yüzyıl sonlarında devlet-tebaa ilişkisini tanımlayan köklü bir siyaset geleneğinin sürekliliğine ilişkindir. Nitekim, on altıncı yüzyılda derlenmiş bir mecmuanın on dokuzuncu yüzyılda bile çok sayıda nüshasıyla çeşitli kütüphanelere dağılmış olmasını bu köklü gelenek ile açıklayabiliriz. On dokuzuncu yüzyılda devlet, padişahın kişiliğinden ayrı bir tüzel kişiliğe dönüşmüş olmasına rağmen hâlâ halk nezdinde padişahın vücudunda tecessüm etmektedir. Zira mektupların hitap bölümleri kurumlara, yani belli bir mansıba hitaben yazılmış olsa da içeriklerinde o kurumların temsilcileri muhatap alınmış, halk kurumların temsilcilerinden bir şahıs olarak “merhamet” etmelerini beklemek suretiyle sorunlarına çözüm aramıştır. Devlet-tebaa ilişkisinin tanımlayıcısı olmuş olan bu zihniyet mektuplarda “münşiyane” yani duygu yüklü elkâbı ve tâbiratı içeren arz-ı ubudiyet üslubunu kaybetmemiştir. Mektuplar ne kadar soyut ne kadar metaforik ibarelerle dolu, formüllere, teamüllere uygunluk derecesi ne kadar yüksek ise, o kadar “içten”liğe işaret etmiştir. Ancak bu gelenek on dokuzuncu yüzyıl sonlarında miadını doldurmaya başlamış, daha doğru bir ifade ile “içtenlik” anlayışı da değişmeye başlamıştır. Bunun sebebi devletin artık şahıs olarak değil de soyut bir tüzel kişilik olduğuna dair değişen anlayışın yaygınlaşmasıdır.

Ayrıca münşe'ât mecmuaları, kendi dönemlerinde vuku bulan birtakım siyasi, mali ve toplumsal gelişmelere de ışık tutmaktadır. Mektupların uzun süren ve başarısız olan savaşların askerler ve asker aileleri üzerindeki etkilerinin görülebileceği değerli tarihsel kaynaklar olduğu gösterilmiştir. Bu mektuplar eşleri savaşlarda şehit düşen kadınların hayatta kalabilme mücadelelerini yansıtırken yalın seslerine de erişmemizi mümkün kılmaktadır. Memur/asker maaş ödemelerindeki gecikmeleri içeren mektuplar, hem gecikmelerin toplum üzerindeki sarsıcı etkilerini hem “sergi” örneğinde olduğu gibi devletin bu probleme ilişkin aldığı tedbirleri hem de memurların bu zorluklar ile baş edebilme pratikleri hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. İncelenen mecmuanın içinde yer alan mektupların bu sebeple imparatorluğun on dokuzuncu yüzyılın sonunda karşılaştığı mali sıkıntıların tarihsel analizi için birincil kaynak niteliğinde kullanılabileceğini göstermektedir.

⁹⁸ Gündüz Vassaf, *Annem Belkis* (İletişim Yayınları, 2000), 51-53.

Hane içi yazışmaların da aile kavramına dair önemli bilgiler içerdiği gösterilmiştir. Mektuplar bir yandan Kınalızâde'nin on altıncı yüzyılda "ülfet ve mahabbet" hanesi olarak tanımladığı ev ile saygı üzerine kurulu hane içi sevgi bağlarını öğütleyen eserinde yer alan kavramların sürekliliğine işaret ederken, bir yandan da mektupların hitap kısımlarının detaylı incelemesi aile üyelerinin karşılıklı beklentileri, taşımaları beklenen muteber değerleri göstermekte, daha önemlisi aile üyelerinin birbirlerini nasıl algıladıklarına dair de ipuçları içerdiği görülmüştür. Çocukların ebeveynleri hakkındaki algıları ile ebeveynlerin çocukları hakkındaki görüşleri ve kendi hayatları içinde nasıl konumlandıklarına dair kıymetli bilgiler yer almaktadır. Hizmetlilerin de aile kavramı içinde yer alması, yine Kınalızâde'nin hane üyeleri tanımına uygun bir sürekliliğe işaret ettiğini göstermiştir.

Meclis-i Maarif'e kitap tab'ı ve neşri hususunda talepleri içeren mektuplar Osmanlı'nın on dokuzuncu yüzyıl sonlarında uyguladığı teknolojik gelişmelere de ışık tutmakta, kitap neşrinin bu dönemde arttığını göstermektedir. Yazıldıkları dönemin kültürel pratikleri de mektuplara yansımaktadır. Yılbaşı ve bayram tebrik mektupları bu türde pratikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine döneminin pratiklerinden biri olduğu anlaşılan ve mektebe başlayan çocuklar için düzenlenen ritüeller ve bu kapsamda yazılan davet mektupları kültür tarihi kaynakları olarak kullanılabilir. türdendir.

Acknowledgments / Teşekkür

I would like to thank the reviewers for their careful readings, constructive suggestions, and valuable contributions. I am also grateful to the editors of *Nesir: Journal of Literary Studies* for their assistance during the editorial process.

İncelikli okumaları, yapıcı önerileri ve değerli katkıları için hakemlere teşekkür ederim. *Nesir: Edebiyat Araştırmaları Dergisi* editörlerine de metnin editöryal aşamasındaki yardımları için müteşekkirim.

Financial Support Statement / Finansal Destek Beyanı

This research was conducted without any financial support from funding agencies, institutions, or organizations.

Bu çalışma herhangi bir finansal destek alınmadan gerçekleştirilmiştir.

Conflict of Interest Statement / Çıkar Çatışması Beyanı

The author declares that there is no conflict of interest regarding the research, authorship, or publication of this article.

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Statement on the Use of AI and AI-Assisted Tools / Yapay Zekâ Kullanım Beyanı

No AI-assisted tools were used in the preparation of this study. All content was produced and verified by the author.

Bu çalışmada yapay zekâ destekli herhangi bir araç kullanılmamıştır. Tüm içerik yazar tarafından hazırlanmış ve doğruluğu onaylanmıştır.

Kaynakça

- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İletişim Yayınları, 2004.
- Derdiyok, Çetin. “Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği.” *Osmanlı: Kültür ve Sanat* 9, (1999): 731–733.
- Dingeç, Emine. “Osmanlı Sarayında Eski Bir Türk Geleneği: Yeni Yılda Hediyeleşme.” *Turkish Studies* 4, no.8 (2009): 1055–73.
- Ekin, Ümit. *Kadı Buyurdu Kâtip Yazdı: Tokat’a Dair Bir Sakk Mecmuası*. Bilgi Kültür Sanat, 2010.
- Findley, Carter V. *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Gök, Emine. “Münşeât-ı ‘Osmâniye (İnceleme-Metin).” Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, 2020.
- Gökyay, Orhan Şaik. “Tanzimat Dönemine Değın Mektup.” *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 30, no. 274 (1974): 17–23.
- Gully, Adrian. “Epistles for Grammarians: Illustrations from the Inshâ’ Literature.” *British Journal of Middle Eastern Studies* 23, no.2 (1996): 147–66.
- Güngör, Zeynep. “Manastırlı Mehmet Rıfat’ın *Tuhfetü’l-İslâm*’ı.” *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2, no. 2 (2017): 73–88.
- Haksever, Halil İbrahim. “Eski Türk Edebiyatında Münşe’âtlar ve Nergisi’nin Münşe’âtı.” Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1995.
- Hoca Saadettin Efendi. *Tacü’t-Tevarih*. 2 cilt. İstanbul, 1341.
- İnalcık, Halil. *Şair ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*. Doğu-Batı Yayınları, 2003.
- Kahraman, Alim. “Sermet Muhtar Alus.” *İslam Ansiklopedisi* içinde. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. Kubbealtı Akademisi Kültür ve San’at Vakfı, 1998.
- Mehmed Rifat. *Zübdetü’l Münşe’ât*. İstanbul: 1279/1863.
- Özkan, Ahmet Ferhat. “Türk Edebiyatına Dair Duygu Çalışmalarının Kapsamı ve Bir Kaynakça Denemesi.” *Cumhuriyetin Yüzüncü Yılına Armağan Sosyal ve Beşerî Bilimler: Türk Dili ve Edebiyatı* içinde, hazırlayanlar Talip Doğan ve Ahmet Ferhat Özkan. Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınevi, 2023.

- Stearns, Peter N. and Carol Z. Stearns. "Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards." *American Historical Review* 90, no. 4 (1985): 813–36.
- Şeker, Murat. "Mehmed Rif'at'ın Zübdetü'l-Münşe'ât'ı (İnceleme-Metin)." Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2023.
- Tanyer, Turan. "Eski İstanbul'da Arzuhalçiler." *TBB Dergisi*, no. 53 (2004): 271–84.
- Tekgöl, Nil. *Emotions in the Ottoman: Politics, Society and Family in the Early Modern Era*. Bloomsbury, 2023.
- . "Duyguların Tarihi: Edebî Eser Olarak Osmanlı Belgelerine Yeni Bir Bakış Önerisi." *Atelye Edebiyat Dergisi*, no. 1 (2023): 17–37.
- Tıraş, Yusuf Can. "Nâbî'nin Münşeâtı." Yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2014.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Münşe'ât." *İslam Ansiklopedisi* içinde. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Vassaf, Gündüz. *Annem Belkıs*. İletişim Yayınları, 2000.
- Woodhead, Christine. "Circles of Correspondence: Ottoman Letter-Writing in the Early Seventeenth Century." *Journal of Turkish Literature* 4, (2007): 53–68.
- . "Ottoman İnşa and the Art of Letter-Writing: Influences Upon the Career of the Nişancı and Prose Stylist Okçuzade (d. 1630)." *Osmanlı Araştırmaları* 7-8, (1988): 143–59.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Muharrem." *İslam Ansiklopedisi* içinde. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Yıldırım, Kadir. "19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz ve Hayat Pahalılığı Kıskaçında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 32 (2015): 45–76.